

Рівненський державний гуманітарний університет
Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра політології та міжнародних відносин

«СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ»

опорний конспект лекцій

для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня спеціальностей

121 Інженерія програмного забезпечення,

122 Комп'ютерні науки.

Соціально-політичні студії. Опорний конспект лекцій для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня спеціальності 121 Інженерія програмного забезпечення, 122 Комп'ютерні науки Рівне. РДГУ. 2025. 118 с.

Розробник: к.політ. наук, доц. кафедри політології та міжнародних відносин
Кундеус О. М.

Рецензенти:

Чернюк І.А. кандидат політичних наук, доцент кафедри суспільних наук Національного університету водного господарства та природокористування.

Наведено теоретичний матеріал за темами курсу, висвітлено базові положення соціології та політології як складових інтегральної навчальної дисципліни – соціально-політичні студії.

Затверджено на засіданні кафедри політології та міжнародних відносин
Протокол від 29 травня 2025 № 7

Схвалено навчально-методичною комісією факультету історії, політології та міжнародних відносин
Протокол від 10 червня 2025 року № 6

©Кундеус О.М., 2025 рік

©РДГУ, 2025 рік

Зміст

1. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА.
2. СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА. СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА.
3. БАЗОВІ СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ.
4. ВЛАДА І ПОЛІТИКА.
5. СОЦІАЛЬНО – ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ.
6. ОСОБИСТІСТЬ І ПОЛІТИКА.
7. КУЛЬТУРА ЯК РЕГУЛЯТОР СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН.
8. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ

Тема 1. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1. *Об'єкт і предмет соціально-політичних студій.*
2. *Категоріальний апарат і функції соціально-політичних студій.*
3. *Методологія соціально-політичних досліджень.*
4. *Концепції соціально-політичного знання.*

1. Об'єкт і предмет соціально-політичних студій.

Для розуміння соціально-політичної студії як навчальної дисципліни необхідно визначити її об'єкт і предмет дослідження.

Кажучи взагалі, **об'єкт науки** — це частина навколишнього світу, на яку спрямований дослідницький інтерес. Об'єкт науки завжди повинен відповідати на запитання «*що вивчає наука?*». Різні сторони дійсності – фізична, біологічна, економічна, політична, психологічна і т.п. – можуть бути об'єктом дослідження багатьох наук. **Об'єктом соціально-політичних студій виступає суспільство.**

Суспільство – це історично сформований тип соціальної організації, соціальних зв'язків і відносин між людьми. Суспільство розглядається як цілісність, як система, яка складається з наступних елементів:

- різні сфери соціального життя (економічну, політичну, культурну, сімейну тощо);
- різні групи, спільності людей (ті, що виділяються за статтю, віком, освітою, релігією, місцем проживання, професією, обсягом влади, доходом та ін.);
- різні соціальні організації й інститути (інститут освіти, інститут політики, інститут релігії тощо).

Зазначимо, що взаємодія між елементами суспільства відбувається за певними правилами і нормами в чітко визначених межах.

Суспільство є об'єктом вивчення історії, економіки, соціальної філософії, соціальної психології, демографії, політології, соціології та інших наук.

Історія вивчає суспільство в еволюційному контексті, пов'язуючи зв'язки минулого, сьогодення і майбутнього. Економіка аналізує процес (діяльність і відносини) виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ.

Психологія дає знання, які допомагають зрозуміти поведінку людини, її характер, ментальність у середовищі собі подібних. Соціальна психологія вивчає закономірності поведінки людей в соціальних групах, обумовлені несвідомим (індивідуальним і колективним), свідомим, соціальними умовами. Соціальну філософію цікавить суспільство з позиції співвідношення, взаємозв'язку в діяльності людей об'єктивного (матеріального) і суб'єктивного (свідомого). Демографія досліджує процеси відтворення, щільності, міграції, тривалості життя людей, поколінь, етносів. Соціологія вивчає явища взаємодії людей одна з одною, з одного боку, і явища, що виникають з цієї взаємодії, – з другого. Політологія всі соціальні явища й процеси розглядає з позиції політичної влади. Без влади не може бути політики, оскільки саме влада виступає засобом її реалізації.

Науки можуть мати спільний об'єкт вивчення, але завжди вивчають його під різним ракурсом, з різного боку. Таким чином, науки часто відрізняються одна від одної не об'єктом, а предметом вивчення.

Предметом будь-якої навчальної дисципліни виступають найбільш суттєві відносини, властивості, ознаки об'єкта, що досліджуються.

Своєрідність назви курсу *«Соціально-політичні студії»* полягає в тому, що центром уваги виступають соціальна і політична сфери суспільства, які, перш за все, є предметом дослідження соціології і політології відповідно. Етимологічно термін «соціологія» походить від латинського слова *societal* (суспільство) і грецького слова *logos* (наука, знання). Тобто соціологія – це наука про суспільство. Термін «соціологія» був уперше використаний французьким ученим **Огюстом Контом** (1798–1857) у роботі «Курс позитивної філософії» (1842 р.). Спочатку О. Конт називає соціологію соціальною фізикою. Ця наука, на його думку, повинна запозичити у природознавчих наук об'єктивність, перевірку, доказовість. Соціологія в розумінні О. Конта ототожнювалася із суспільствознавством у цілому.

У науковий обіг термін «політика» увів давньогрецький філософ Аристотель (384 – 322 рр. до н.е.), а як самостійна наукова дисципліна політологія почала формуватися в другій половині XIX ст. Термін «політологія» утворився з двох грецьких слів: *politike*

(державні або суспільні справи) і *logos* (вчення, слово). Тобто політологія – це наука про управління державою.

Таким чином, курс «Соціально-політичні студії» виступає симбіозом соціологічних і політологічних знань в їх єдності та взаємозв'язку. Тому *предметом дослідження соціально-політичних студій виступають закономірності формування й розвитку соціальної і політичної сфер суспільства*. Вони реалізуються через вивчення закономірностей функціонування і розвитку соціальної і політичної сфер суспільства як цілісної системи в їх єдності та взаємозв'язку. Таким чином, *соціально-політичні студії* – це система знань про суспільство і політику, організацію суспільно-політичних відносин й процесів.

2. Категоріальний апарат і функції соціально-політичних студій.

Складність вивчення категоріального апарату соціально-політичних студій пов'язана з тим, що в курсі одночасно використовуються як категорії соціології, так і політології. Умовно можна виокремити три групи: 1) загальні соціологічні категорії; 2) загальні політологічні категорії; 3) категорії соціально-політичних студій (консенсусно-інтегративні).

1. *Загальні соціологічні категорії* – це поняття, що відтворюють певні властивості суспільства та його складові як цілісної соціальної системи.

Дослідження будь-якого процесу, що відбувається в суспільстві, потребує з'ясування суті самого суспільства, досліджуваного процесу і явищ, що зв'язані з цим процесом. Це робиться за допомогою таких базових категорій, як «соціальні спільноти», «соціальні групи», «соціальні дії», «соціальні потреби», «соціальні норми», «соціальні цінності», «соціальні інтереси», «особистість», «соціальний статус», «соціальна роль», «стратифікація», «соціалізація» тощо.

2. *Специфікою загальних політологічних категорій*, є те, що вони розкривають різні сторони процесу здійснення влади у суспільстві. Центральними категоріями політології є «політика», «політична влада», «суб'єкт та об'єкт політики», «політична система», «політичний режим», «політичний інститут», «політична партія», «державна», «політична соціалізація», «політична свідомість», «політична культура», «легітимність» та ін.

3. *Категорії соціально-політичних студій (консенсусно-інтерактивні)* розглядають принципи взаємодії соціальної і політичної сфер життя суспільства. Це – «соціально-політичне знання», «соціально-політичні процеси», «соціально-політичні конфлікти», «соціально-політична діяльність», «соціально-політичні технології», «соціально-політична дихотомія», «соціально-політичні тенденції» тощо. Зазначимо, що система соціально-політологічних категорій перебуває в розвитку, вона постійно збагачується, актуалізується як на міжнародному, так і на вітчизняному рівнях.

Соціально-політичні студії як навчальна дисципліна, що має різноманітні зв'язки з життям сучасного суспільства, виконує ряд важливих функцій.

1. *Гносеологічна функція* соціально-політичних студій пов'язана з виявленням найважливіших соціально-політичних проблем і протиріч в суспільстві, з адекватним відбиттям соціально-політичної реальності, аналізом тенденцій і закономірностей розвитку. Ця функція забезпечує здобуття, нагромадження, систематизацію знань про суспільство та політику, їх складові, форми і механізми функціонування й розвитку соціальних відносин, створення теорій та концепцій.

2. *Методологічна функція* полягає у виробленні засобів аналізу соціально-політичних явищ і процесів. Результатом такого пошуку є система правил і нормативів побудови соціально-політичної теорії і зразків організації практичної соціально-політичної діяльності. Розуміння загальних закономірностей суспільства допоможе іншим соціальним наукам у вирішенні їхніх специфічних завдань.

3. *Інструментальна функція* проявляє себе у розробці низки рекомендацій щодо удосконалення всіх сторін соціально-політичної практики. Для прийняття ефективного рішення необхідно чітко проаналізувати проблемну ситуацію, визначити рівень впливу учасників соціально-політичних подій, розглянути можливі ризики та наслідки ситуації, провести моніторингове дослідження. Знання соціально-політичних студій можуть використовуватися у розробці практичних рекомендацій з питань підвищення ефективності керівництва соціально-політичними процесами, керування соціально-політичними подіями.

4. *Прогностична функція* припускає визначення найближчих і віддалених перспектив соціально-політичного розвитку суспільства, вироблення

короткострокових, середньострокових і довгострокових прогнозів, моделювання майбутніх соціально-політичних процесів. Прогноз завжди носить імовірнісний характер. Він спирається на відкриття фактора, вплив якого на прогнозоване явище є вирішальним

5. *Регулятивна функція* забезпечує участь, вплив індивідів, соціальних груп, інститутів на соціально-політичний процес в суспільстві; вироблення чітких орієнтирів, норм та правил у постійно змінюючих соціально-політичних системах.

6. *Світоглядна функція* виступає основою формування у людини цілісної картини світу. Вона об'єктивно бере участь у соціально-політичному житті суспільства і своїми дослідженнями сприяє прогресу суспільної свідомості, суспільства.

3. Методологія соціально-політичних досліджень.

Методи дослідження (від грец. – шлях дослідження, пізнання) – це *прийоми й засоби досягнення певних результатів у практичній і пізнавальній діяльності*. Залежно від конкретної мети дослідження соціально-політичні студії обирають різні прийоми й засоби аналізу. Умовно методи можна поділити на *загальнотеоретичні* та *конкретно-емпіричні дослідження* соціально-політичних об'єктів.

До першої групи *загальнотеоретичних методів дослідження* соціально-політичних об'єктів відносять історичний, інституціональний, структурно-функціональний, системний, психологічний, порівняльний, соціально-політичний та інші.

1. *Історичний метод* заснований на вивченні соціально-політичних явищ у їхньому часовому розвитку. Він дозволяє аналізувати неодноразово повторювані в історії явища та виявляти закономірності розвитку.

2. *Інституціональний метод* вивчає принципи діяльності соціальних і політичних інститутів: держави, її органів, політичних партій, громадських організацій, соціальних груп. Аналіз базується на сформованих і суспільно вкорінених формальних і неформальних правил прийняття рішень.

3. *Структурно-функціональний метод* розглядає суспільство як стабільну, єдину, згуртовану систему, елементи якої чітко виконують свої функційні обов'язки. Соціально-політична система виступає як єдність, а функції – те, що сприяє

збереженню соціально-політичної системи як цілого. Поведінка особистості і групи обумовлена нормативними уявленнями, цінностями, які виступають у ролі вищого регулятора соціально-політичного процесу.

4. *Системний метод* акцентує увагу на соціально-політичній цілісності й характері її взаємин із зовнішнім середовищем. Застосовується при дослідженні складних, самоорганізованих об'єктів. До них відносяться соціально-політичні системи, інститути, організації. При аналізі основний акцент робиться на виявленні різноманіття зв'язків і відносин, що мають місце як усередині держави (системи), так й у її взаєминах із зовнішнім оточенням (іншими інститутами).

5. *Психологічний метод* орієнтований на вивчення суб'єктивних механізмів соціально-політичної поведінки людей, їхніх індивідуальних якостей, рис характеру, а також на з'ясування типових механізмів психологічних мотивацій, ролі підсвідомих факторів у житті.

6. *Порівняльний метод*. Для того щоб зрозуміти істинну сутність світу, необхідно виявити загальні риси та специфіку розвитку соціальних, економічних, історичних явищ різних суспільств, держав. Існує кілька різновидів порівняльних досліджень: кросснаціональні порівняння орієнтовані на порівнянні однієї держави з іншою; бінарний аналіз, заснований на порівнянні двох, найчастіше схожих держав; кросскультурні й кроссінституційні порівняння, націлені відповідно на порівнянні національних культур й інститутів.

7. *Соціально-політичний метод* орієнтується на вивчення залежності політичної поведінки індивідів від їхнього включення в соціальні групи, а також на дослідження психологічних характеристик соціальних об'єднань (націй, класів, соціальних груп тощо).

До другої групи *конкретно-емпіричних методів* соціально-політичних об'єктів відносять опитування населення, аналіз документів, експеримент, спостереження, ігрові методи, математичне моделювання та інші. Цей рівень соціологічного знання пов'язаний зі збиранням, описом, класифікацією й інтерпретацією конкретних фактів. Емпірична соціологія оперує фактами, частотами, відсотками, числовими показниками й математичними індексами, вона відображає соціально-політичну реальність у

кількісному вимірі. Найчастіше безпосереднім об'єктом емпіричних досліджень виступає людина або соціальна група як носій первинної соціальної інформації.

1. *Опитування* – найпоширеніший метод одержання інформації, при якому респондентам (людям, яких опитують) у письмовій або усній формі задають спеціально підібрані запитання й просять відповісти на них. Цей метод дає багатий фактичний матеріал для виявлення різного роду закономірностей, а ретельний аналіз надає можливість виробляти соціально-політичні прогнози.

Виділяються два різновиди опитування:

Анкетування – опитуваний сам заповнює опитувальний лист у присутності інтерв'юєра або без нього (бувають індивідуальні або групові, очні й заочні).

Інтерв'ювання – припускає безпосереднє спілкування інтерв'юєра з респондентами. Інтерв'юєр сам задає питання й фіксує відповіді. За формою проведення воно може бути прямим (фокус-групи) або опосередкованим (наприклад, по телефону, надсилання поштою анкети).

Залежно від джерела інформації розрізняють:

1. *Масові опитування*. Джерелом інформації виступають представники великих соціальних груп (етнічних, релігійних, професійних та ін.).

2. *Спеціалізовані (експертні) опитування*. Головне джерело інформації – компетентні особи (експерти), що володіють необхідними для дослідника професійними й теоретичними знаннями, життєвим досвідом, що дозволяє їм робити авторитетні висновки.

2. *Аналіз документів* – метод збирання інформації, джерелом якої може бути будь-яка інформація, фіксована у друкованому або рукописному тексті, на магнітній стрічці, на фото або кіноплівці. Документом у соціології називається спеціально створений людиною предмет, призначений для передачі або зберігання інформації. За формою фіксації документи бувають: письмові, *іконографічні й фонетичні*. Виділяють два основних типи аналізу документації:

Традиційний аналіз – це інтерпретація змісту документа, його тлумачення. В його основі лежить механізм розуміння тексту. Традиційний аналіз дозволяє охоплювати

глибинні, приховані сторони змісту документа. Слабким місцем цього методу є суб'єктивність.

Формалізований аналіз – кількісний метод аналізу та оцінки документів (контент-аналіз). Вивчення документів включає аналіз офіційних матеріалів, стенограм, різного роду звітів, щоденників, мемуарів. Значний інтерес можуть представляти кіно-фотодокументи, плакати. Принцип цього методу зводиться до того, щоб знайти такі ознаки, риси, властивості документа (наприклад, частота вживання певних термінів), що легко підраховуються, які з необхідністю відображали б певні істотні сторони змісту. Тоді зміст робиться вимірним, доступним точним обчислювальним операціям. Результати аналізу стають достатньою мірою об'єктивними.

3. *Експеримент* – це метод збору і аналізу емпіричних даних з метою перевірки гіпотез щодо причинних зв'язків між явищами. За специфікою поставленого завдання розрізняють науково-дослідні та практичні експерименти. В ході *науково-дослідного експерименту* перевіряється гіпотеза, яка містить нові дані наукового характеру. А в ході *практичного* – перевіряється отримання даних з метою подання практичних рекомендацій в тій чи іншій галузі.

Поділ експериментів на науково-дослідні і практичні є умовним, тому що практичний експеримент нерідко дозволяє одержати нові відомості наукового характеру, а науковий експеримент закінчується практичними рекомендаціями у тій або іншій сфері громадського життя.

4. *Спостереження* у соціологічному дослідженні – метод збирання первинної інформації про досліджуваний об'єкт шляхом безпосереднього сприйняття й прямої реєстрації всіх фактів, що стосуються досліджуваного об'єкта. Спостереження рідко буває основним методом збирання соціальної інформації. Залежно від ступеня участі спостерігача у досліджуваній соціальній ситуації розрізняють:

Невключене (зовнішнє) спостереження. Дослідник або його помічники перебувають поза досліджуваним об'єктом. Вони з боку спостерігають процеси, що відбуваються, не втручаються в їхній хід, не задають ніяких питань – вони просто реєструють хід подій, що відбуваються.

Включене спостереження, при якому спостерігач у тому або іншому ступені безпосередньо включений у досліджуваний процес, перебуває у контакті з людьми, за якими спостерігають, й бере участь у їхній діяльності.

5. *Застосування ігрових методів* дає можливість зімітувати розвиток того або іншого соціально-політичного явища (переговори, конфлікти і т.п.). Це дозволяє дослідникам розкрити внутрішні механізми досліджуваного явища, видати рекомендації для прийняття рішень.

6. *Метод математичного моделювання* складається з дослідження соціальних, політичних процесів й явищ шляхом розробки й вивчення моделей. Наприклад, по призначенню виділяють вимірювальні, описові, пояснювальні й передбачувані моделі. Сьогодні, у зв'язку з удосконалюванням програмних технологій, моделювання соціально-політичних макро- і мікропроцесів стало одним з першорядних напрямків у розвитку методології соціально-політичних студій.

Замовниками соціально-політичних досліджень є комерційні структури, політичні партії, державні й громадські організації. Емпіричні дослідження, спираються на спеціальну методологію й методику – сукупність правил і прийомів, які роблять отримані дані достовірними, а висновки – дійсно науковими.

4. Концепції соціально-політичного знання.

Соціально-політичні знання, як свідчить сучасність, – це не моноконцептуальна, а поліконцептуальна система знань. Її розвиток пов'язаний з постійним виникненням, обґрунтуванням, розширенням впливу одних теорій, спростуванням і падінням інших, їхнім протиборством і зміною. Розглянемо сучасні концепції соціально-політичного знання.

1. Структурно-функціональна концепція. Основні ідеї структурного функціоналізму були сформульовані Т. Парсонсом, Р. Мертоном. Свої праці вони базували на ідеях Г. Спенсера, Е. Дюркгейма та ін.. Суспільство – це єдиний організм, що складається з елементів, які виконують певні функції. Ці функції спрямовані на забезпечення цілісності й стабільності суспільства.

Р. Мертон вважав, що елементи соціальної системи необов'язково виконують позитивні для всієї системи функції, тобто вони можуть заподіювати системі шкоду.

Крім того, не всі функції елементів системи очевидні. Таким чином, Р. Мертон ввів поняття дисфункції і прихованих (латентних) функцій.

Згідно Т. Парсонсу людська дія – це складна система, підсистеми якої є організм (біологічна система), особистість (психічна система), соціальна система (нормативна система), культура (традиції). Переважним інтересом вченого були проблеми порядку, рівноваги, упорядкованості соціальної системи.

2. Соціально-конфліктна концепція (Р. Дарендорф, Л. Козер, К. Боулдінг) розглядає суспільство як систему, в якій постійно відбуваються конфлікти економічного, класового, політичного, національного, релігійного та іншого характеру. Саме вони призводять суспільство до соціальних перетворень.

Основні положення конфліктного підходу:

- будь-які ресурси у суспільстві обмежені, отже, розподіляються нерівномірно.
- нерівномірний розподіл ресурсів викликає конфлікт.
- конфлікти ведуть до реорганізації суспільного устрою.
- у результаті виникає новий вид нерівності.

У конфліктному напрямку існує 2 течії:

1. Представники – *Л. Козер, К. Боулдінг*. Причина конфлікту – дефіцит та боротьба за ресурси. Людині властиво використовувати насильницькі методи у досягненні своїх цілей. Конфлікт – природний стан суспільства. Завдяки конфлікту система стає стійкою.

2. Представник – *Р. Дарендорф*. Конфлікт приводить до розвалу старих систем і виникненню нових. Головна причина конфлікту – нерівномірний розподіл авторитету або влади.

3. Концепція символічного інтеракціонізму (або теорії взаємодії): Дж. Мід, Ч. Лантухи.

Взаємодіючи, індивіди постійно визначають і скасовують значення дій один одного у залежності від розвитку ситуації і орієнтують свої наступні дії на ці значення. Суспільство – це не фіксована сукупність заданих соціальних норм і не статична система поведінки, а калейдоскопічний інтерактивний процес (від англ. interaction – взаємодія).

Основні положення інтеракціонізму:

- люди живуть і діють не у світі об'єктів, а у світі символів.
- символи виникають під час соціальної взаємодії.
- значення символів можуть змінюватися на основі процесів взаємодії.
- успіх взаємодії залежить від умінь людей правильно сприймати символи, що надходять від інших, розшифровувати (інтерпретувати) і відтворювати їх.

Символ – річ, що має значення.

Соціальне життя можливе, тому що деякі групи людей розділяють систему загальних символів. В інших символічних системах взаємодіяти важко.

4. Концепція ролей: Дж. Морено.

З його погляду життя – це театр.

- як і актори, члени суспільства займають певні позиції, статуси у суспільстві.
- актори дотримуються сценарію, а людина – писаних і неписаних норм.
- актори підкоряються режисерові, а члени суспільства тому, у кого статус, влада.
- актор реагує на роль партнера, а люди на ролі один одного, коректують своє поведіння.
- актори реагують на публіку, а члени суспільства – на інші групи, у першу чергу – на референтну групу.
- актор програє роль залежно від таланту, а людина від знань ролі, її засвоєння, можливості зрозуміти інших, увійти в їх положення, а також під впливом «Я», розуміння самого себе, навичок програвання цих ролей.

5. Концепція обміну: П. Блау, Дж. Хоманс.

Соціальний світ – це ринок, де люди вступають у складну мережу обмінних операцій. Люди мають у своєму розпорядженні певні ресурси, які можуть бути виміняні на інші ресурси.

Люди розраховують цінність своїх ресурсів і цінність тих ресурсів, які вони можуть одержати замість них. На базі цих розрахунків вони обмінюються ресурсами, і система таких обмінів лежить в основі суспільного устрою. Конфлікт пояснюється тим, що одна зі сторін, яка обмінюється, визнала угоду для себе не вигідною.

Аксіоми теорії обміну:

- чим більше буде винагороджуватися людська дія, тим вище буде ймовірність повторення цієї дії.
- якщо одержання винагороди за певні типи поведінки залежить від якихось умов, людина буде прагнути відтворити ці умови.
- якщо винагорода велика, людина готова затратити більше зусиль для її одержання.
- коли потреби людини у винагороді близькі до насичення, даний вид діяльності стає менш привабливим.

6. Синергетична концепція: І. Пригожин.

Суспільство, як відкрита, складноорганізована система схильна до випадкових збурень, що приводить до втрачання стійкості, руйнування структури і переходу до необхідного, якісно нового стану. Соціально-політична нестабільність, хаос в соціальних інститутах, суспільстві не розглядається як щось руйнівне і негативне, тому, що через коливання, виникає варіативність, множинність вибору розвитку. Це називається структурою, що самоорганізується.

Тема 2. СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА. СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА.

- 1. Поняття «соціальна спільність» і «соціальна група».*
- 2. Соціальна структура суспільства.*
- 3. Сутність та історичні типи соціальної стратифікації.*
- 4. Соціальна мобільність, види мобільності.*

1. Поняття «соціальна спільність» і «соціальна група»

Поняття «соціальна спільність» і «соціальна група» є ключовим у соціології, оскільки саме дані об'єднання людей, з одного боку, виступають основними суб'єктами соціальної дії, а з іншого боку, опосередковують взаємодію людини і суспільства. Під суспільством у соціології розуміють історично сформований тип соціальної організації, соціальних зв'язків і відносин між людьми. Відносини людей

у межах суспільства відбуваються у соціальних спільностях та соціальних групах, тому соціологи називають групи «фундаментом» людського суспільства.

У соціології розмежовують поняття «соціальна група» і «соціальна спільність». ***Соціальна спільність*** – сукупність причетних за однією або кількома ознаками (походження, сфера діяльності, місце проживання, спільні цілі, завдання тощо) та об'єднаних соціальними зв'язками індивідів. У цьому визначенні слід підкреслити ряд моментів: соціальні спільності не є умоглядними абстракціями, вони існують реально; соціальні спільності самі є джерелом свого розвитку, саморуху. Виділяють основні види соціальних спільностей:

1. **Агрегація** – сукупність індивідів, що знаходяться в одному і тому ж місці в один і той же час (черга, пасажери в транспорті);

2. **Квазігрупа:**

а) ***натовп*** – внутрішньо неорганізована сукупність індивідів, що володіють просторовою близькістю, спільними зовнішніми стимулами та емоційної спільністю (перехожі, що спостерігають за наслідками дорожньо-транспортної пригоди);

б) ***аудиторія*** – сукупність індивідів, пов'язаних з комунікатором з метою отримання інформації або емоцій (глядачі в кінотеатрі, лекторії, консерваторії);

в) ***соціальні кола*** – це соціальні спільності, які створюються з метою обміну інформацією між їх членами.

Польський соціолог Я. Щепанський виділяє такі різновиди соціальних кіл: ***контактні*** – спільності, постійно зустрічаються на основі тих чи інших умов (інтерес до спортивних змагань, видам спорту та ін.); ***професійні*** – які збираються для обміну інформацією виключно за професійною ознакою; ***статусні*** – утворюються з приводу обміну інформацією між людьми з однаковим соціальним статусом (аристократичні кола, жіночі або чоловічі кола та ін.); ***дружні*** – засновані на спільному проведенні будь-яких заходів (компанії, групи друзів). Відзначимо, що квазігрупи являють собою деякі перехідні утворення, які з набуттям ними таких ознак, як організованість, стійкість і структурованість, перетворюються на соціальну групу.

Соціальна група – сукупність індивідів, що взаємодіють один з одним на основі очікувань кожного члена групи щодо інших, які усвідомлюють свою приналежність до даної групи і визнаються членами даної групи з точки зору інших.

Соціальні групи є фундаментом суспільства. Соціальні групи класифікують за різними ознаками:

За характером зв'язків індивіда з групою відокремлюють:

1. **Групи членства** – будь-яка група, членом якої є індивід.

2. **Референтна група** – це та група, цінності якої є важливими для індивіда, з якою він порівнює себе як з еталоном. Наприклад, підлітки орієнтуються на стиль життя своїх кумирів, робітник організації, який бажає зробити кар'єру, – на поведінку вищого керівництва.

Залежно від розміру групи і характеру взаємодії її членів відокремлюють:

1. **Малі групи** – це малочислені (від двох до декількох десятків осіб) соціальні групи, члени яких знаходяться у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні (сім'я, студентська група, бригада, дружня компанія та ін.).

2. **Великі групи** – це численні групи людей, розпорошені на великому просторі, які характеризуються опосередкованою солідарною взаємодією (класові, територіальні, національні спільноти).

Малі групи, у свою чергу, бувають *первинні і вторинні*. **Первинні групи** характеризуються інтимністю спілкування, мета їх створення – спілкування як таке (сім'я, друзі). **Вторинні** характеризуються формальністю контактів (навчальна група, трудовий колектив), вони створюються для досягнення інструментальних цілей (отримання освіти, прибутку тощо).

За характером властивостей індивідів, що входять до групи, відокремлюють такі види великих груп: соціально-демографічні, соціально-поселенські, соціально-етнічні, соціально-професійні, соціально-класові тощо.

На відміну від малих і середніх груп, великі характеризуються:

- великою кількістю членів,
- відсутністю обов'язкових особистих контактів;

- відсутністю чи відносно невеликим ступенем згуртованості та організованості.

Залежно від способу організації та регулювання взаємодії виділяють формальні і неформальні.

1. **Формальна група** – це група, що володіє юридичним статусом, взаємодія в якій регулюється системою формалізованих норм, правил, законів. Ці групи мають свідомо поставлену мету, нормативно закріплену ієрархічну структуру і діють згідно з адміністративно встановленим порядком (організації, підприємства та ін.).

2. **Неформальна група** виникає стихійно, на основі спільних поглядів, інтересів і міжособистісних взаємодій. Вона позбавлена офіційної регламентації та юридичного статусу. На чолі таких груп зазвичай стоять неформальні лідери. Прикладами можуть служити дружні компанії, об'єднання неформалів серед молоді, любителі рок-музики тощо.

Залежно від приналежності до груп індивідів виділяють інгрупи і аутгрупи. 1. **Інгрупа** – це група, до якої індивід відчуває безпосередню приналежність і ідентифікує її як «моя», «наша» (наприклад, «моя сім'я», «мій клас», «моя компанія» та ін.). 2. **Аутгрупа** – це група, до якої даний індивід не належить і тому оцінює її як «чужу», не своє (інші сім'ї, інша релігійна група, інший етнос тощо).

2. Соціальна структура суспільства

Structura (лат.) – будова, розміщення, порядок. Під структурою розуміється сукупність функціонально пов'язаних між собою елементів, зв'язків і залежностей, які складають внутрішній устрій об'єкта. Структуру об'єкта характеризують:

- кількість компонентів;
- порядок їх розташування;
- характер залежності

Соціально-професійна структура суспільства – це сукупність соціальних груп, що виділяються за характером та змістом праці і супутніми ознаками. Перш за все, мова йде про професійні і посадові групи. **Професійна група** – велика соціальна група, яка об'єднує людей за спільним родом діяльності, який пов'язаний з суспільним поділом праці. Професійні групи утворюють, наприклад, юристи, лікарі,

інженери, водії, продавці тощо. *Посади* формуються у межах однієї професійної групи (наприклад, серед медичних працівників існує розподіл на санітарок, медсестер, лікарів, завідуючих відділенням, головних лікарів тощо) і відрізняються за обсягом владних повноважень, наявністю управлінських функцій, рівнем знань і кваліфікації. Набір, кількість і чисельність соціально-професійних груп змінюються з часом. Напрямок змін визначається індустріально-технічним і соціально-економічним рівнем розвитку суспільства.

Соціально-демографічна структура – сукупність соціальних груп, які відрізняються за віком, статтю, сімейним станом, наявністю дітей і міграційним статусом. Все населення України становить 41 588 354 особи станом на 1 січня 2021 року (за даними Державної служби статистики) і займає 30 місце у світі за чисельністю населення.

За віком виділяються:

- діти і підлітки;
- молодь;
- зріле населення;
- люди похилого віку;
- старі люди.

За статтю виділяються:

- жінки (54 %);
- чоловіки (46 %).

За сімейним станом виділяються:

- ніколи не були одружені;
- одружені;
- розлучені;
- вдовці.

За наявністю дітей виділяються:

- бездітні;
- одностітні;
- малодітні;

- багатодітні.

За міграційним статусом виділяють: – емігрантів – людей, що виїхали до іншої країни, та іммігрантів – людей, що в'їхали в країну; – сільських і міських мігрантів; важливе значення має міграція населення «село-місто», але з розвитком урбанізації підвищується роль міграції «місто- місто»; – трудових, навчальних мігрантів та ін. – залежно від мети виїзду.

Соціально-територіальна структура – сукупність соціальних груп, що відрізняються типом поселення, в якому мешкають, і типом регіону. За типом поселення виділяють: – міське населення (69 % від усього населення України); – сільське населення (31 %). У 2014 р. в Україні нараховувалося 460 міст, з них 5 – з населенням більше 1 млн. осіб, 46 великих, з населенням більше 100 тис. осіб, 885 селищ міського типу, 28397 сіл. За типом регіону в Україні виділяють жителів східного, західного, південного, північного і центрального регіонів.

Соціально-етнічна структура – сукупність етнічних груп, що населяють країну. На даний момент на території України проживають представники більше ніж 130 етнічних груп. За національним складом Україна відноситься до мононаціональних держав. Українці становлять абсолютну більшість населення України.

Соціально-класова структура – сукупність соціальних груп, що відрізняються рангом у соціальній ієрархії. Соціально-класова структура складається з класів і соціальних прошарків, що існують у межах класів.

Зазначені види структур не є вичерпними, до них можна приєднати й інші: освітню, релігійну, політичну тощо. У реальному суспільстві всі ці структури існують взаємозалежно. Кожен індивід належить до якоїсь професійної групи, має стать, вік, етнічну і класову приналежність, мешкає в якомусь регіоні і типі поселення, тобто всі види соціальних структур накладаються і створюють структуру суспільства. Таким чином, соціальна структура розглядається як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних груп та відносин між ними. Об'єднуючи висновки двох моделей, ми можемо визначити соціальну структуру як

сукупність елементів суспільства: статусів, ролей, груп, організацій, соціальних інститутів, та зв'язки і взаємовідношення між ними.

3. Сутність та історичні типи соціальної стратифікації

Суспільство складається з великої кількості соціальних груп. Частина з цих груп розташовується в одній площині, тобто на одному рівні, інша частина розташовується на різних рівнях або напластовується одна на одну, тобто суспільство являє собою не плоске утворення, а чимось нагадує пиріг на кшталт «Наполеону». На горі соціальної ієрархії знаходяться привілейовані прошарки, а внизу – найбільш знедолені. Цей феномен у соціології отримав назву «соціальна стратифікація».

Соціальна стратифікація (від лат. *stratum* – прошарок) нашарування соціальних груп, які відрізняються доступом до соціальних ресурсів. Соціальною стратифікацією називають як процес розшарування, так і результат цього процесу. У соціології існують різні методологічні підходи до аналізу сутності, витоків і перспектив розвитку соціальної стратифікації (функціональний, конфліктний та еволюційний).

Розподіл на прошарки відбувається за відношенням до основних ресурсів, які називають **критеріями соціальної стратифікації**, серед них:

1. *Власність та доходи* – соціальні прошарки відрізняються один від одного, перш за все, обсягами власності, якою володіють, і прибутків, що отримують. Даний критерій є універсальним і зручним, тому що власність (нерухомість, автомобілі, картини тощо), якою володіє індивід, можна оцінити у грошовому еквіваленті.

2. *Влада* – це здатність індивіда впливати на інших і примушувати їх виконувати якісь дії. Обсяги влади індивіда визначають через кількість підлеглих, для яких є обов'язковими рішення даного індивіда.

3. *Престиж* – висока оцінка людини, що обумовлюється повагою до його статусу. Зараз це у першу чергу пов'язано з професійною діяльністю. У цілому в світі найбільший престиж мають професії, пов'язані з кваліфікованою розумовою працею, найменшим – з ручною, некваліфікованою, фізичною працею. Так, за результатами соціологічного дослідження, проведеного в Україні у 2017 році,

найбільш престижними професіями респонденти назвали програміста, бізнесмена, лікаря, керівника, найменш – робітничі професії (сантехнік, токар), водій, працівник сфери послуг (перукар, офіціант).

4. *Освіта* – даний критерій стратифікації був визначений останнім часом, пов'язано це з тим, що функція освіти у сучасному світі зростає, за допомогою освіти можна отримати доступ до трьох попередніх ресурсів.

Для того щоб більш наочно відобразити соціальну нерівність у суспільстві, використовують графічну модель поділу населення на соціальні верстви, яка носить назву **профіль соціальної стратифікації**. Сучасне західне суспільство має форму ромба, у той час як українське суспільство схоже на неправильну піраміду. Профіль чітко відображає той факт, що більшість членів західного суспільства концентрується у середині соціальної ієрархії, в той час як у українському суспільстві – більшість сконцентровано ближче до нижньої частини ієрархії. Тому для України характерна **різка поляризація суспільства** (тобто значне розходження у доходах і рівні життя «багатих» і «бідних») а також нечисленний середній клас.

Соціальна стратифікація існувала у різних типах суспільства, у кожному з яких вона мала свої специфічні риси, але всі прояви можна об'єднати у **дві основні форми стратифікації: закриту і відкриту**.

Закрита стратифікація характеризується наявністю чітких границь між прошарками і заборонаю на перетин цих границь. Людина, що народилася у суспільстві з закритою формою стратифікації, була змушена провести все життя у межах тієї страти, до якої належала за фактом народження, і померти в ній же. Прикладом закритої стратифікації є розподіл суспільства на касты та стани.

Відкрита стратифікація характеризується більш тонкими перегородками між прошарками, через які індивід може потрапити до іншого прошарку завдяки власним зусиллям або волею випадку. Прикладом відкритої стратифікації є розподіл суспільства на класи.

Розвиток людства супроводжувався змінами, що відбувалися у системах соціальної стратифікації. У чистому вигляді виділяють чотири основні історичні типи соціальної стратифікації:

1. **Рабство** – найбільш суворий прояв соціальної нерівності, при якому одна людина в прямому сенсі цього слова є власністю іншої людини.

2. **Каста** – закрита група, приналежність до якої визначається народженням індивіда, кожна каста має свою роль, права і обов'язки, перехід з однієї касты до іншої заборонений. Кастова система існувала в Індії і Пакистані.

3. **Стан** – соціальна група, права і обов'язки якої закріплені юридичними законами, релігійною доктриною, традиціями суспільства і передаються у спадок. Класичним взірцем станової організації суспільства була Середньовічна Європа, де існували три основні стани: дворянство, духовенство і селянство. У Росії наприкінці 18 ст. закріпилося п'ять основних станів: дворянство, духовенство, купецтво, міщанство (середні міські верстви) і селянство. Кожен стан включав в себе прошарки, ранги, рівні, чини. Переміщення між станами відбувалося дуже рідко. Характерна риса станів – наявність соціальних символів і знаків: титулів, мундирів, орденів, звань. Дворянство як вищий стан мало спеціальні символи, які підкреслювали його привілейоване становище.

4. **Класи** – широкі соціальні угруповання людей, що мають схожі економічні ресурси, і, як наслідок, спільні політичні погляди, стилі життя, цінності і уподобання. Класи принципово відрізняються від попередніх стратифікаційних систем. Необхідно назвати чотири основні відмінності, що відрізняють класи від інших історичних типів стратифікації:

1. Класи виступають суто економічним утворенням, тобто приналежність індивіда до класу визначається його матеріальним становищем, обсягом економічних ресурсів, яким володіє індивід. Якщо змінюється економічне становище індивіда, він переходить до іншого класу. Інші типи стратифікації спираються на неекономічні чинники (вплив релігії тощо).

2. На відміну від інших типів класи не спираються на силу релігії чи закону, тобто вони є більш плинними.

3. Індивід може потрапити до того чи іншого класу завдяки своїм зусиллям (чи бездіяльності), а не лише отримати класовий статус при народженні.

4. Відносини між класами носять безособовий характер, у той час як в усіх інших системах завжди присутні особисті відносини між, наприклад, кріпаком і феодалом, рабом і власником. Класові системи функціонують через широкомасштабні зв'язки імперсонального характеру, особливо яскраво це проявляється в епоху відмежування таких функцій капіталу, як власність і управління. Коли компаніями керують наймані управлінці, а володіють групи акціонерів, робітники можуть не мати уяви про власника.

Концепт «соціальний клас» був введений у науковий обіг на початку 19 ст. французькими істориками Тьєрі і Гізо, які вкладали в нього, перш за все, політичний зміст. Дійсно активний вжиток цього терміну розпочався з К. Маркса. У сучасній соціології відсутня універсальна інтерпретація терміну, можна говорити про декілька основних підходів до аналізу феномену. Зупинимось на двох основних підходах, а саме: марксистському і градаційному.

1. Марксистська традиція класового аналізу. К. Маркс основною класоутворюючою ознакою вважав наявність власності на засоби виробництва. За цією ознакою він розбивав будь-яке суспільство на два основних класи – клас, що володіє власністю на засоби виробництва, і клас, що не володіє ними. Конкретні прояви цих двох класів змінюються залежно від суспільства. У рабовласницькому суспільстві існують класи рабів і рабовласників, у феодальному – кріпаків і феодалів, у капіталістичному – робочих і капіталістів. Маркс визнавав існування інших великих соціальних груп, наприклад, у капіталістичному суспільстві – це селянство і дрібна буржуазія, але, на його погляд, ці пережитки докапіталістичної економіки зникають у ході розвитку капіталістичної системи.

Маркс не дав чіткого визначення класів, тому багато вчених, які вважали себе його послідовниками, намагалися закрити цю прогалину. У радянському суспільствознавстві отримало розповсюдження і широкий вжиток таке визначення: «Класами називають великі групи людей, що відрізняються їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва за їх відношенням до засобів виробництва (більшою мірою закріпленою і оформленому у законах), їх роллю в

суспільній організації праці, а отже, засобами отримання і розмірами тієї частки суспільного багатства, якою вони розпоряджаються».

Пізніше спробу вдосконалення марксистської класової схеми зробив Ерік Райт, ця теорія отримала назву **неомарксизму**. Це було пов'язано з намаганням вписати у схему численну групу менеджерів, яка виникла внаслідок відокремлення таких функцій капіталу як власність і управління. У межах класичної марксистської концепції менеджери потрапляють до робітничого класу, хоча доходи цієї групи, місце у системі організації виробництва і, як наслідок, стиль життя суттєво відрізняються від пролетарського. Ерік Райт окрім власності на засоби виробництва, запропонував ще один критерій класоутворення – наявність управлінських функцій, у результаті чого він відокремив не два, а чотири класи:

- буржуазія, яка має засоби виробництва і виконує управлінські функції;
- робочий клас, який не має ні першого, ані другого;
- менеджери, які мають управлінські функції, але позбавлені засобів виробництва;
- дрібна буржуазія, яка має засоби виробництва, але позбавлена управлінських функцій.

2. Градаційний підхід враховує не один, а декілька критеріїв класоутворення (рід діяльності, джерело і розмір доходів, рівень освіти, стиль життя, тип помешкання, район проживання та ін.). У межах цього підходу частіше виділяється три класи (вищий, середній і нижчий), кожен з яких складається з декількох прошарків. Виник даний підхід у США і досі є популярним, тому надалі дані з розподілу населення за класами у сучасному американському суспільстві.

Вищий клас. До цього класу належать люди та сім'ї, які зосередили у своїх руках контроль над основними соціальними ресурсами: землею, засобами виробництва, фінансами, політичними та інформаційними сферами. Ось чому до класу може належати земельна аристократія (у країнах, де є залишки феодальної системи, наприклад, у сучасній Великій Британії), підприємці, які керують великим бізнесом, власники крупних компаній, виробництв, у тому числі магнати медіа, шоу-бізнесу; фінансисти, банкіри, які управляють грошовими потоками у країні; вищі

адміністратори й політики країни, члени урядів, міністри, командуючі військом, поліцією, спецслужбами. До фінансової й політичної еліт можуть приєднуватися представники творчої або спортивної еліт, які мають найвищі статуси і високі особисті доходи.

Вищий клас має важливий спільний ресурс – соціальні зв'язки, солідарність тих, хто належить до верхівки суспільства, систему взаємних послуг. Як правило, дітей з родин вищого класу, починаючи ще з шкільних закладів та університетів, свідомо готують до ролі топ-менеджерів, власників та політиків. Вони вчаться здебільшого у закритих приватних навчальних закладах, престижних і коштовних університетах. Спосіб життя цього класу залишається улюбленою темою преси, особливо так званих «жовтих» видань, які спеціалізуються на світській хроніці й скандалах «у вищих колах». У цілому представники «вищих кіл» намагаються вести замкнений і непомітний для широкого загалу спосіб життя, уникаючи прилюдних скандалів та втручання преси. Непопулярною сьогодні є демонстрація розкоші, навпаки, вихідці з найбагатших родин намагаються поводитися демократично, не відрізнятися зовнішньо від інших людей.

Вищий вищий клас – багаті сім'ї, що мають вельможне походження, володіють великим багатством, яке отримали у спадщину (менше 1 %).

Нижчий вищий клас – люди високих статків, які нещодавно розбагатіли. До цього класу потрапляють зірки спорту, кіно, «комп'ютерні генії» (біля 4 %).

Середній клас. Середній клас є чимось проміжним у соціальному просторі між позиціями «бідних» і «багатих». Статус середнього класу має низку якісних ознак, що робить цей клас спільнотою з власним «обличчям». Отже, середній клас об'єднує тих, хто:

- має міцне економічне становище, певну власність, банківський рахунок, що забезпечує відносну незалежність та свободу вибору у реалізації життєвих планів, пошуку роботи;
- має високі показники в освіті та професіоналізмі, є конкурентноспроможним на ринку праці, у бізнесі, державній службі;

- характеризується специфічним способом життя, спільною структурою споживання і схожими уподобаннями щодо проведення вільного часу, відпусток зі своїм колом «не бідних, але й не надто багатих»;
- шукає притулку в окремих кварталах, селищах, зонах помешкання, будинках, які відповідають статусу середнього класу;
- у політичному житті підтримує переважно центристські та помірковані політичні сили, уникає екстремістських течій та партій;
- характеризується як «гарний громадянин», «добропорядна людина», тобто має порівняно сталий авторитет у суспільстві.

В останню чверть XX ст. у розвинутих країнах абсолютна більшість населення перетворилася на середній клас. Це була найбільш вагома подія з точки зору трансформації соціальної структури.

Вищий середній клас – висококваліфіковані особи, зайняті розумовою працею (юристи, лікарі, наукова еліта, менеджери вищої ланки), власники середнього бізнесу, чий прибуток у США дорівнюють більше 80 тис. доларів на рік (біля 15 %).

Середній середній клас – особи, зайняті менш престижною розумовою працею (вчителі середньої школи, менеджери середньої ланки, бухгалтери тощо), чий річний прибуток у США варіюють від 40 до 80 тис. доларів (біля 30 %).

Нижчий середній клас – некваліфіковані робітники – канцелярські працівники, секретарі, касири, офіціанти, а також дрібні власники і працівники фізичної праці, чий прибуток не перевищують 40 тис. доларів на рік (біля 30 %).

Нижчий клас. Нижчий клас об'єднує осіб і сім'ї, чий статус не дотягує до середнього; спосіб життя та стандарти цього класу залежать від економічної ситуації в країні, але вони не є престижними та не виступають об'єктом заздрості. До класу належать виконавці, люди, які зайняті переважно фізичною працею або існують завдяки системі соціального страхування (наприклад, пенсіонери).

Особливості нижчого класу зумовлені його економічним становищем. Для представників цього класу завжди зберігається загроза бідності. Тому вони шукають найдешевших товарів і послуг, не цураються розпродажів і дешевих крамниць, користуються різними соціальними програмами допомоги незаможним, наймають

недороге житло у непрестижних районах, їх діти вчаться у загальних державних школах тощо. У цілому складає біля 20 %.

Вищий нижчий клас – працівники некваліфікованої фізичної праці, тимчасові та сезонні працівники.

Нижчий нижчий клас – жебраки, безробітні, бездомні, іноземні робітники.

Також у соціології існує поняття – *найнижчий клас (андерклас, буквально «підклас», використовується у значенні «соціальне дно»)*, – яким позначаються прошарки, що лишаються «за бортом» індустріального суспільства. До них належать соціальні невдахи, хронічні безробітні, а також волоцюги, алкоголіки та наркомани, які скотилися «на дно». У США до цих прошарків переважно потрапляють емігранти у першому поколінні, вихідці з Латинської Америки, чорношкірі. Найнижчий клас утворює власні райони проживання – трущоби, нетрища великих міст, своєрідні сучасні гетто, куди «не ступає нога» представників середнього класу, хіба що проводиться кримінальне розслідування чи здійснюється якась благодійна акція. Вважається, що саме андерклас виступає живильним середовищем для злочинного світу.

4 Соціальна мобільність, види мобільності

Незважаючи на те, в якому суспільстві народилися індивіди, їм притаманний потяг до кращого, вони постійно прикладають зусиль для того, щоб отримати більш високий прибуток, більше влади, здобути повагу від інших. Результат цих зусиль у суспільних масштабах виливається у таке явище як соціальна мобільність.

Під *соціальною мобільністю* розуміють пересування суб'єкта з однієї соціальної позиції до іншої. Кожного разу, коли ми отримуємо диплом про вищу освіту, змінюємо роботу, переїжджаємо до іншого міста, ми демонструємо соціальну мобільність.

Види соціальної мобільності:

1. Горизонтальна мобільність – це переміщення, які не призводять до підвищення або зниження соціального статусу індивіда. Прикладом може бути перехід спеціаліста, наприклад, юриста, з однієї компанії до іншої, якщо не змінюється посада, прибуток, обсяги влади.

2. Вертикальна мобільність – це такі переміщення, які призводять до змін у соціальному статусі, пов'язаному з доступом до соціальних ресурсів. Вертикальна мобільність може бути висхідна і низхідна.

Висхідна соціальна мобільність – пересування індивіда чи групи, яке призводить до підвищення соціального статусу. Наприклад, студент отримує диплом про вищу освіту і перетворюється на молодого спеціаліста, або спеціаліст з інформаційних технологій стає керівником проекту.

Низхідна соціальна мобільність – це пересування індивіда чи групи, результатом якого є зниження соціального статусу. Наприклад, партія не отримує підтримки на парламентських виборах, і її верхівка втрачає депутатські мандати.

3. Інтергенераційна мобільність – зміни соціального статусу дітей порівняно з соціальним статусом батьків. Тобто якщо соціальний статус сина (доньки) такий самий, як і соціальний статус батька (матері), інтергенераційна мобільність відсутня, якщо соціальні статуси дітей і батьків відрізняються, ми спостерігаємо інтергенераційну мобільність.

Інтрагенераційна мобільність – зміни соціального статусу індивіда протягом його (її) життя, перш за все маємо на увазі зміни професійного статусу, тобто кар'єра індивіда. Один і той же індивід може нам демонструвати наявність інтергенераційної мобільності і відсутність інтрагенераційної та навпаки.

4. Індивідуальна мобільність – зміни соціального статусу індивіда завдяки його власним зусиллям і особистим досягненням.

Групова мобільність – зміни соціальних статусів цілих соціальних груп внаслідок якихось історичних подій. Так, П. Сорокін наводить приклад Великої Жовтневої революції, внаслідок якої відбулося зниження соціального статусу дворянства. У післяреволюційні часи було не лише не престижно пишатися дворянським титулом, це могло стати загрозою самому життю. Протилежна картина спостерігалася з представниками робітничого класу. Соціальний статус цієї групи після революції підвищився, приналежність до цієї групи розглядалася як запорука благонадійності і відкривала двері для просування партійною ієрархією тощо.

5. Структурна соціальна мобільність – зміни соціального статусу індивідів внаслідок структурних змін, що відбулися у суспільстві, зокрема, в економічній сфері. Тут можна пригадати приклади селян, які у 30-ті роки 20 ст. підвищили соціальний статус шляхом поповнення лав робітничого класу. Це стало можливим завдяки процесу індустріалізації, що відбувався у радянському суспільстві, і змінам соціально-класової структури суспільства. Структурні зміни також можуть провокувати масові процеси низхідної мобільності. Наприклад, розвиток комп'ютерних технологій призвів до вивільнення зі сфери зайнятості великої кількості індивідів, які виконували некваліфіковану нефізичну працю (машиністки, клерки тощо).

Обмінна соціальна мобільність – зміни у соціальних статусах індивідів, що відбулися завдяки розширенню соціальних можливостей, розвитку системи соціальної підтримки вразливих верств населення, розширенню доступу до сфери вищої освіти. Так, у період після Другої Світової війни у країнах Західної Європи і Америки були створені системи надання стипендій одарованій молоді, і доступ до сфери вищої освіти отримали діти-вихідці із сімей нижчого класу.

Для того щоб підвищити соціальний статус, індивіди можуть скористатися так званими каналами соціальної мобільності (іноді їх називають ліфтами) – соціальними інститутами, що сприяють висхідним соціальним переміщенням. П.Сорокін, один із найбільших теоретиків соціальної стратифікації, зазначав, що там, де є потужна вертикальна мобільність, там є життя і рух. Загасання мобільності породжує суспільний застій. Зараз можна виділити такі основні ліфти вертикальної мобільності, за якими люди переміщаються вгору або вниз по східцях соціальної драбини у процесі своєї персональної кар'єри:

- **Армія** функціонує як канал не в мирний час, а у воєнний. У воєнний час солдати просуваються завдяки таланту і хоробрості. Підвищившись в званні, вони використовують отриману владу як канал для подальшого просування та накопичення багатства. 36 римських імператорів (Юлій Цезар, Октавіан Август та ін.) з 92 досягли свого положення завдяки службі в армії. 12 візантійських імператорів з 65 досягли свого статусу з тієї ж причини.

•**Церква** як канал соціальної мобільності перемістила велику кількість людей з низів до вершин суспільства. П. Сорокін вивчив біографії 144 римських католицьких пап і встановив, що 28 вийшли з низів, а 27 – із середніх шарів. Пророк Мухаммед спочатку був простим купцем, а потім став правителем Аравії.

•**Школа як інститут освіти і виховання**, яку б конкретну форму не набувала, в усі віки служила потужним каналом соціальної мобільності. Великі конкурси у коледжах та університетах в багатьох країнах пояснюються тим, що освіта є найшвидшим і доступним каналом вертикальної мобільності. Сьогодні у США можна займати державну посаду без університетського диплома. З 829 британських геніїв 71 були синами некваліфікованих робітників. 4 % академіків Росії вийшли з селян, наприклад, Ломоносов.

•**Власність** найбільш яскраво проявляє себе у вигляді накопичених багатств і грошей. П. Сорокін встановив, що не всі, але лише деякі заняття та професії сприяють накопиченню багатства. Відповідно до його розрахунків у 29 % випадків це дозволяє зробити заняття фабриканта, у 21 % – банкіра і біржовика, у 12 % – торговця. Професії артистів, художників, винахідників, державних діячів і тому подібні не дають таких можливостей.

•**Сім'я і шлюб** є каналами вертикальної мобільності у тому випадку, якщо в союз вступають представники різних соціальних статусів. Наприклад, приклад такої мобільності можна побачити в Античності. За римським законом вільна жінка, яка вийшла заміж за раба, сама стає рабиною і втрачає статус вільного громадянина. Сьогодні існує «тяжіння» багатих наречених і бідних аристократів, коли в разі шлюбу обидва партнери отримують взаємну вигоду: наречена отримує титул, а наречений – багатство.

•**Політичний ліфт** (тобто урядові групи і партії), професійні об'єднання.

•**Мистецтво, спорт, шоу-бізнес.** Серед найвідоміших літераторів Франції 13 % були з робітничого середовища.

•**Преса, телебачення, радіо.** Газети і телебачення можуть забезпечити популярність і просування.

Як показав на величезному історичному матеріалі П. Сорокін, групова мобільність відбувається тоді, коли підвищується або знижується суспільна значущість цілого класу, стану, каст. Причинами групової мобільності служили такі фактори (їх також називають **каналами груповий мобільності**): соціальні революції, іноземні інтервенції, навали, міждержавні війни, громадянські війни, військові перевороти, зміна політичних режимів, заміна старої конституції новою, селянські повстання, міжусобна війна аристократичних родів, створення імперії.

Переходячи з групи в групу людина може опинитися у маргінальному стані.

Маргінальність— стан особистості чи спільноти, яка знаходиться на стику різних культур. Маргінальним може бути не тільки особистість, але й суспільство. Наприклад, Україна в наш час внаслідок перехідного періоду може бути охарактеризована як маргінальне суспільство.

Таким чином, усі люди, як суспільні істоти, належать до різних об'єднань (груп та спільностей), які можуть бути великими або малими, тимчасовими або існуючими тривалий час. Сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних груп і відносини між ними складають соціальну структуру суспільства, яку соціологи іноді називають анатомічним «кістяком» суспільства. Однак соціальний простір також обов'язково має вертикальний вимір, це загальносоціальна закономірність. Вона означає, люди не рівні між собою а також включені до груп, що розташовані на різних щаблях соціальних сходів. Соціальна нерівність, що виступає основою багатьох соціальних взаємодій, вивчається в межах теорії стратифікації.

Стратифікація – це нашарування соціальних груп, які відрізняються доступом до соціальних ресурсів. З точки зору багатьох соціологів, нерівність та стратифікація існували у всі часи, але історичні типи та конкретні прояви були різними. Е. Гіденс відносить до них рабство, кастову систему, стани та класи. Сучасним історичним типом стратифікації виступають класи. Велика Французька та інші революції, демократичні конституції проголосили, що всі люди народжуються вільними і рівними. Отже, для класової системи головним критерієм стратифікації є економічне становище, класи не закріплюються формально, не фіксуються

юридичними документами, приналежність до класу можна отримати шляхом власних зусиль. Тому в цивілізованому демократичному суспільстві людина має багато можливостей для руху, зміни умов життя. Пересування суб'єкта з однієї соціальної позиції до іншої отримало назву **соціальна мобільність**.

Тема 3. БАЗОВІ СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ

1. *Поняття, ознаки, структура й види соціальних інститутів.*
2. *Функції соціальних інститутів та зміни, що відбуваються в них.*
3. *Освіта як соціальний інститут.*
4. *Шлюб і сім'я як соціальний інститут.*
5. *Проблеми розвитку сім'ї в сучасному суспільстві.*

1. Поняття, ознаки, структура й види соціальних інститутів

Суспільство являє собою не тільки сукупність класів, етнічних та демографічних груп, але й виступає як система соціальних інститутів. Пристосовуючись до середовища, суспільство протягом історії виробляє інструменти, придатні для вирішення різноманітних завдань і задоволення найважливіших потреб. Ці інструменти й називаються соціальними інститутами.

У загальному плані **соціальний інститут** можна визначити як *історично сформовані, стійкі форми організації спільної діяльності людей, спрямовані на задоволення основних потреб суспільства*.

Інакше кажучи, **соціальний інститут** – це відносно стійка модель поведінки індивідів й організацій у певній сфері діяльності. Термін «соціальні інститути» вперше вивів Г. Спенсер. Він розумів під ним «спеціалізовані органи», які виникають у суспільстві внаслідок природної еволюції й ускладнення внутрішнього устрою «суспільного тіла». Тобто суспільство складається з різних соціальних інститутів, що виконують життєво важливі для нього функції.

Термін «соціальний інститут» вживається у найрізноманітніших значеннях. Він застосовується стосовно родини, держави, права, економіки, власності, освіти, релігії та ін.

Із зовнішньої (формальної) сторони соціальний інститут виглядає як сукупність осіб, установ, забезпечених певними матеріальними ресурсами й здійснюючих конкретну соціальну функцію.

Із внутрішньої (змістовної) сторони – це певний набір норм, цінностей, доцільно орієнтованих стандартів поведінки певних осіб у певних ситуаціях. Так, юстиція як соціальний інститут зовні являє собою сукупність осіб (судді, прокурори, адвокати, нотаріуси та ін.), установ (суди, прокуратури, виправні установи тощо), а також матеріальних ресурсів (будівлі, устаткування, фінанси та ін.). Зі змістовної сторони соціальний інститут юстиції являє собою сукупність стандартизованих зразків поведінки правочинних осіб, що забезпечують виконання даної соціальної функції. Зазначені стандарти поведінки втілюються у соціальних ролях, характерних для системи юстиції (роль судді, прокурора, адвоката тощо).

У структурі соціального інституту виділяють:

1. Набір соціальних позицій і ролей.
2. Соціальні норми й санкції, що регулюють функціонування даної соціальної області.
3. Групу осіб, професійно зайнятих у даній області.
4. Сукупність організацій та установ, що функціонують у даній сфері.
5. Ресурси й матеріальні засоби.

Базові характеристики соціальних інститутів, що відрізняють їх від інших соціальних утворень:

1. Об'єктивність, незалежність від свідомості, бажань, уподобань окремих людей.
2. Історичність, тобто стабільність у просторі й часі.
3. Специфічність інституціональної поведінки, що реалізує взаємозалежність індивідів у цілісній системі взаємодій.
4. Обов'язковість норм і вимог соціального інституту для більшості учасників взаємодії у даній сфері, примусовість.
5. Колективність – їхня діяльність стосується взаємодії великої кількості людей, вони мають не індивідуальне походження, а виникають лише в соціумі.

Види соціальних інститутів

За *ступенем формальності* соціальні інститути підрозділяються на:

1. **Формальні** (наприклад, держава, школа, в'язниця, магазин) – взаємодія між суб'єктами в рамках даного інституту здійснюється на основі формально обговорених правил, законів, регламентів.
2. **Неформальні** (наприклад, дружба) – формальна регламентація соціальних ролей, функцій, способів і методів діяльності й санкцій за ненормативне поведіння відсутні. Вони базуються на нормах моралі, традиціях, релігії – якщо релігія не є державною й пануючою.

Залежно від потреб суспільства, що задовольняються соціальними інститутами, Г. Спенсер виділив три типи соціальних інститутів:

1. Соціальні інститути, відповідальні за продовження людського роду (шлюб, родина).
2. Виробничі й розподільні соціальні інститути (промисловість, ринок та ін.).
3. Регулюючі соціальні інститути (освіта, політика, армія, держава, релігія, поліція).

Більш сучасним й загальноновживаним є розподіл соціальних інститутів на такі:

- **економічні** – це всі ті інститути, які займаються виробництвом, обміном і розподілом благ та послуг, регулюванням грошового обігу, організацією й поділом праці тощо, тобто реалізують потреби добування засобів існування: їжі, одягу, житла. До них відносять такі: власність, гроші, ринок, фірму, банк, магазин та ін.;
- **політичні** – інститути, пов'язані із встановленням, підтримкою й виконанням влади, законів, правил і стандартів, тобто вони реалізують потребу в безпеці й соціальному порядку. Це – держава, політичні партії, армія, поліція, профспілка та ін.;
- **соціальні у вузькому змісті слова**, що регулюють взаємодії людей у сімейно-побутовій сфері (сім'я, шлюб, освіта, охорона здоров'я, зв'язок, сервіс, транспорт, громадське харчування тощо);

- **культурні** – регулюють відносини, пов’язані з виробництвом, збереженням і поширенням духовних цінностей (релігія, наука, художні заклади, книжкове видавництво та ін.).

За *тривалістю існування* соціальні інститути можна умовно розділити на такі:

- 1) **сучасні** – виникли відносно нещодавно й ми можемо приблизно назвати дату їхньої появи (профспілка, банк, інститут президентства, дитячий садок та ін.);
- 2) **історичні** – виникли дуже давно, неможливо назвати дату появи (власність, шлюб, держава тощо).

За *важливістю для існування суспільства* умовно можна виділити соціальні інститути:

1. **Фундаментальні, першочергові для існування суспільства.** Змінюється їхня форма, але вони є у всіх культурах (власність, сім’я, мова та ін.);
2. **Інститути другого плану, допоміжні** – можуть у суспільстві бути присутніми чи ні залежно від рівня його розвитку (банк, мода, профспілка, дворянські збори тощо).

Залежно від *складності й розміру* соціальні інститути можна умовно поділити на такі:

1. **Складні** – самі складаються з більш дрібних соціальних інститутів. (наприклад, культура, громадське харчування, охорона здоров’я. Якщо розглянути інститут освіти, то він складається з ВНЗ, технікумів, училищ, шкіл, ті, у свою чергу, діляться на більш дрібні підвиди навчальних закладів). Самим складним соціальним інститутом є держава.
2. **Прості** – ті соціальні інститути, які неможливо розділити на більш дрібні (наприклад, їдальня, магазин).

За *визнанням з боку «офіційного суспільства»* соціальні інститути можуть бути:

1. **легальні**– дозволені й схвалені суспільною думкою, мораллю, державними органами (наприклад, школа, дружба, черга, цирк, бібліотека);
2. **нелегальні**– перебувають поза рамками офіційної статистики, але про них знає все суспільство, з погляду більшості вони йому заважають (корупція, тіньова економіка, банда тощо).

Необхідно пам'ятати про умовність і відносність цих класифікацій.

Кожен соціальний інститут виконує певні функції та має спільні з іншими інститутами ознаки: настанови і взірці поведінки, культурні символи й утилітарні риси та ідеологію.

2. Функції соціальних інститутів та зміни, що відбуваються в них.

Кожен соціальний інститут виконує свої специфічні функції у суспільстві. Але є ряд функцій, які властиві всім соціальним інститутам. До них належать:

1. *Функція закріплення й відтворення суспільних відносин у певній області.* Соціальні інститути транслиують досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління.

2. *Функція інтеграції й об'єднання суспільства* – полягає в об'єднанні прагнень, дій, відносин індивідів, що у цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства.

3. *Функція регулювання й соціального контролю* – полягає у регулюванні дій індивідів у рамках інституту на основі норм, правил поведінки, санкцій, забезпечує виконання бажаних дій і заборони небажаного поведіння.

4. *Комунікативна функція або включення людей у діяльність* – націлена на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії людей на основі певної організації їхньої спільної життєдіяльності.

5. *Спеціалізація й уніфікація видів діяльності* – кожен соціальний інститут пропонує свій алгоритм, стандарт, порядок організації спільних дій людей у рамках задоволення їхніх потреб, при цьому інші альтернативні форми організації недозволені (наприклад, сучасна школа пропонує стандарти поведінки, програму навчання, механізми контролю й оцінювання тощо, які відмінні від тих, що існували у нашій країні 100 років тому. Визнання у суспільстві лише моногамних шлюбів не поширює права й обов'язки чоловіка й жінки на полігамні союзи).

6. *Структурування суспільства й розширення соціального простору* з появою нових соціальних інститутів.

Здійснюючи свої функції, соціальні інститути заохочують дії осіб, які входять до них, та погоджуються з відповідними стандартами поведінки, і пригнічують відхилення від вимог цих стандартів, тобто *контролюють, упорядковують поведінку*

індивідів. З іншого боку, соціальні інститути задовольняють ті або інші потреби суспільства й регулюють використання ресурсів, якими володіє суспільство.

У діяльності кожного конкретного соціального інституту функції підрозділяються на **явні**, якщо вони офіційно заявлені, очікувані й всіма усвідомлюються, і **латентні**, якщо вони приховані від очей, не заявляються й не очікуються.

Явні функції соціального інституту – ті функції, для виконання яких і створювався даний соціальний інститут, тобто функції, що відповідають його меті. Вони формуються й декларуються у кодексах і закріплені у системі статусів і ролей. Так, явна функція соціального інституту родини – відтворення потомства, його виховання й залучення до соціального життя.

Латентні (приховані) функції соціального інституту – позитивні непередбачувані в момент виникнення результати діяльності соціального інституту.

Латентні функції відрізняються від дисфункцій тим, що не наносять шкоди. Так, явною функцією вищої школи є підготовка майбутніх професіоналів, латентною функцією – формування середовища спілкування; явною дисфункцією, – те, що зміст освіти й методи навчання не відповідають сучасному інформаційному вибуху, вимогам до професійних знань, які швидко змінюються.

Дисфункція соціального інституту – явище невідповідності діяльності соціального інституту наявним потребам соціальної системи.

Зовні дисфункція виражається у недостатчі відповідних підготовлених кадрів, матеріальних ресурсів, в організаційних безладах. Зі змістовної точки зору, дисфункція виражається у неясності цілей діяльності інституту, невизначеності функцій, у падінні його соціального престижу й авторитету.

При змінах суспільства соціальні інститути повинні так само змінюватися.

Причини таких змін можуть бути внутрішні й зовнішні. До внутрішніх причин можна віднести ускладнення соціальної реальності у зв'язку з появою нових технологій, ресурсів, висування нових вимог до організації виробництва й споживання (екологічних, санітарних), розширення культурних запитів і соціальних потреб членів суспільства. До зовнішніх причин можна віднести вплив інших, як правило, більш розвинених соціальних систем, у яких відбувається запозичення (безумовно не пряме й

безпосереднє, а перероблене, підбудоване під культурну специфіку системи) інституціональних моделей. Будь-яка інституціональна зміна починається з конфлікту, протиріччя, незадоволеністю роботою раніше існуючих інституціональних моделей.

Основними варіантами інституціональних змін є:

1. Удосконалення, ускладнення структури існуючих соціальних інститутів.

Прикладом цьому є ускладнення структури освіти як соціального інституту, поява в його структурі нових елементів (технікумів, спецшкіл, підготовчих курсів), нових методів оцінювання, нових форм навчання (заочне, дистанційне).

2. Нове перенаправлення діяльності раніше існуючих інститутів. Приклади цього: перехід виробничої функції, що в умовах аграрного суспільства виконувалася родиною, до інститутів, які функціонують у сфері найманої праці; виконання в умовах СРСР психіатричними лікарнями функції ізоляції й покарання інакомислячих, дисидентів.

3. Виникнення нових і припинення існування старих соціальних інститутів.

Виникнення, формування й розвиток соціального інституту – **інституціоналізація**. Це *процес упорядкування, формалізації й стандартизації соціальних зв'язків*, заміна спонтанної й експериментальної поведінки на передбачувану, на поведінку, що очікується, моделюється, регулюється.

Процес інституціоналізації складається з декількох послідовних етапів:

- 1) виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій;
- 2) формування спільних цілей;
- 3) поява соціальних норм і правил у ході стихійної соціальної взаємодії, яка здійснюється методом проб і помилок;
- 4) поява процедур, пов'язаних з нормами й правилами;
- 5) інституціоналізація норм і правил, процедур, тобто їхнє прийняття, практичне застосування;
- 6) встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їхнього застосування в окремих випадках;
- 7) створення системи статусів і ролей, що охоплюють усіх без винятку членів інституту.

Так, освіта стає соціальним інститутом, коли з'являється особлива соціальна спільність, зайнята професійною діяльністю з навчання й виховання, одержують розвиток масова школа, спеціальні норми, що регулюють процес передачі соціального досвіду, соціальний контроль за цією діяльністю з боку спеціалізованих органів.

Формування соціального інституту може відбуватися стихійно або свідомо.

Зміни у соціальному інституті можуть приводити до його дезорганізації, руйнування й зникнення. Такий процес називається **деінституціоналізація**. Її наслідки можуть бути позитивними або негативними. Так, наприклад, пішли в минуле такі соціальні інститути, як інквізиція, рабство, інститут дуелей. Як правило, безвісно соціальні інститути не зникають, на їхньому місці з'являються більш сучасні форми організації спільних дій людей, які краще, ефективніше в нових умовах задовольняють соціальні потреби. На зміну дуелям прийшли суди, замість цехів ремісників – фабрики й заводи тощо. Деінституціоналізація, у першу чергу, проявляється у наростанні кількості дисфункцій.

3. Освіта як соціальний інститут

Поняття «освіта» багатозначне. Його можна розглядати і як процес, і як результат засвоєння систематизованих знань, умінь, навичок і розвитку особистості. Сьогодні існує сім різних підходів до визначення освіти. Так, освіта – це і специфічний соціальний інститут, і освітній процес, і тип діяльності, і результат, і цінність, галузь господарювання, а також специфічна область знання.

Система освіти - це соціальний інститут, який специфічними методами реалізує процес соціалізації людей, передусім підростаючого покоління (підготовку і залучення до життя суспільства через навчання і виховання).

Система освіти також включає різні **види**:

За мірою загальності розрізняють *загальну і спеціальну освіту*.

За типом відношення до держави – *світські й релігійні* навчальні заклади.

За доступністю – *масову й елітарну*.

За рівнем формальності – *формальну й неформальну*.

Світська освіта в Україні має складну структуру європейського типу і включає дошкільну освіту, загальну середню освіту, позашкільну освіту, професійно-технічну

освіту, вищу освіту, післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру, самоосвіту. Крім того, встановлені такі *освітні рівні*: **початкова загальна освіта, базова загальна середня освіта, повна загальна середня освіта, професійно-технічна освіта, базова вища освіта, повна вища освіта**, а освітньо-кваліфікаційні рівні мають градацію: кваліфікований робітник, молодший фахівець, бакалавр, магістр.

У сучасному вигляді освіта виникла у Древній Греції. Там домінувала приватна сімейна освіта, яку здійснювали раби. Публічні школи функціонували для бідних верств вільного населення. Елітарні школи (ситарії) формували художній смак, уміння співати, грати на музичних інструментах. Фізичний розвиток і військові здібності формувалися у палестрах, розвивалися у гімназіях. Саме у Древній Греції зародилися основні типи шкіл: гімназія, ліцей (місце викладу своєї системи Аристотелем), академія (Платон).

У Древньому Римі школа переслідувала метою вирішення прикладних, утилітарних завдань, була націлена на підготовку воїнів і державних діячів, у ній панувала жорстка дисципліна. Вивчалися мораль, право, історія, риторика, література, мистецтво, медицина.

У середні віки формується релігійна освіта. Функціонують три види навчальних закладів: церковно-приходські, кафедральні та світські.

У XII–XIII ст. в Європі виникають університети, а при них колегії для вихідців із бідних прошарків. Типові факультети: мистецтва, права, теології та медицини.

Широкого поширення освіта набула впродовж останніх двох-трьох віків. *Як соціальний інститут освіта формується в XIX столітті*, коли з'являється масова школа. У XX столітті функція освіти постійно зростає, росте формальний рівень освіти населення. У розвинених країнах більша частина молоді закінчує середню школу (США – 86 % молоді, Японія – 94 %). Росте віддача від освіти. Приріст національного доходу за рахунок вкладення в сферу освіти досягає 40–50 %. Збільшується доля державних витрат на освіту.

До основних соціальних функцій освіти відносять такі:

- **соціально-економічні**, пов'язані з формуванням і розвитком інтелектуального, науково-технічного і кадрового потенціалу суспільства;

- **соціально-політичні**, реалізація яких дозволяє забезпечити безпеку суспільства у найширшому її розумінні, соціальний контроль, соціальну мобільність, стійкий розвиток суспільства, його інтернаціоналізацію і включеність у загальноцивілізаційні процеси;
- **культуротворча** – розвиток духовного життя суспільства, де вища школа виконує вирішальну функцію, бо вона не лише безпосередньо впливає на формування особистості, але і закладає в ній почуття соціальної відповідальності, дозволяє зберігати, розвивати і транслиувати духовну спадщину.
- **соціалізуюча** - залучення особистості до соціальних норм і цінностей суспільства.
- **інтеграційна** - залучаючи до єдиних цінностей, навчаючи певним нормам, освіта стимулює єдині дії, об'єднує людей.
- **соціальної мобільності** - освіта виступає каналом соціальної мобільності. Хоча у сучасному світі і зберігається нерівний доступ до освіти.
- **селекційна** - існує відбір в елітні навчальні заклади, їх подальше просування.
- **гуманістична** - усебічний розвиток особистості учня.

Виділяють також *латентні* функції освіти, до яких відносяться функція **«няні»** (освіта на якийсь час звільняє батьків від необхідності наглядати за дітьми), **функція формування середовища спілкування**, вища школа в нашому суспільстві виконує функцію деякої «камери схову».

Таким чином, освіта – це багатозначне соціальне явище, яке можна розглядати і як процес, і як результат засвоєння систематизованих знань, умінь, навичок і розвитку особистості. Сучасна освіта: **забезпечує** функціонування суспільства як інформаційного, **триває** впродовж усього життя людини, **має** складну структуру, яка надає можливості сучасній людині здійснювати власноручно обрану освітню стратегію.

4. Шлюб і сім'я як соціальний інститут

Шлюб – це історично сформована узаконена й урегульована суспільством форма відносин між чоловіком і жінкою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки у сексуальній, економічній і господарсько-побутовій сфері.

До виникнення інституту шлюбу існував **проміскуїтет** – відсутність чітких заборон на сексуальні зв'язки, тобто стан, коли будь який чоловік даного суспільства мав можливість бути сексуальним партнером будь якої жінки даного суспільства. Сьогодні шлюб є досить твердою регламентацією відносин між жінкою й чоловіком. Він є основою виникнення більшості родин.

Розглянемо різні типи шлюбів. Слід зазначити, що часто назви, які використовуються в класифікаціях шлюбів, засновані на давньогрецькому слові «gamos», що в перекладі означає шлюб.

За кількістю шлюбних партнерів виділяють:

1. **Груповий шлюб** – кілька індивідів однієї статі одружуються з декількома індивідами іншої статі.

2. **Полігамію** – один індивід одружується з декількома індивідами іншої статі.

Полігамія буває двох видів:

а) **поліандрія** (від давньогрецького «andros», тобто чоловік) – коли одна жінка одружується з декількома чоловіками;

б) **полігінія** (від давньогрецького «gune», тобто жінка) – коли один чоловік одружується з декількома жінками.

3. **Моногамію** – або парний шлюб (один чоловік і одна жінка).

За соціально-демографічними, етнічними ознаками чоловіків і жінок шлюби бувають:

1. **Гомогамні** – чоловік і дружина мають приблизно однаковий вік, освіту, професію, належать до однієї етнічної групи.

2. **Гетерогамні** – чоловік і дружина значно відрізняються за зазначеними ознаками.

За юридичним закріпленням:

1. **Законний шлюб** (тобто зареєстрований).

2. **Вільний шлюб** (або незареєстрований шлюб).

За формою реєстрації шлюби бувають:

1. **Цивільні** (тобто зареєстровані в РАГСax).
2. **Церковні**.

Сім'я, як правило, являє собою більш складну систему відносин, ніж шлюб, оскільки вона може поєднувати не тільки подружжя, але й їхніх дітей, а також інших родичів.

Сім'я – це засноване на кровному спорідненні, шлюбі або всиновленні об'єднання людей, зв'язаних спільністю побуту й взаємною відповідальністю за виховання дітей.

Залежно від структури родинних зв'язків сім'я може бути:

1. **Нуклеарна (проста)** – складається з подружжя й дітей, які від них залежать. Така сім'я включає два покоління.
2. **Розширена** – складається з декількох нуклеарних сімей або з нуклеарної сім'ї та інших родичів.
3. **Неповні** – в яких відсутній один із батьків. Відсутність одного з батьків може бути викликана різними причинами: смертю, відсутністю шлюбу, розлученням.

Найпоширенішими у сучасних західних країнах є нуклеарні сім'ї. У них існують не більше 3-х рольових позицій (батько – чоловік, мати – дружина, син – брат або дочка – сестра). Кожна людина може бути одночасно членом декількох нуклеарних сімей, проте ці сім'ї не утворюють розширену сім'ю, тому що не живуть «під одним дахом».

За кількістю дітей виділяють сім'ї:

1. **Бездітні**.
2. **Малодітні** (1–2 дитини).
3. **Багатодітні** (3 і більше дітей).

Сьогодні в містах України більше половини сімей мають лише одну дитину.

За критерієм розподілу влади розрізняють:

- 1) **патріархальні** сім'ї, де батько є «главою сімейної держави»;
- 2) **матріархальні** сім'ї, де найвищим авторитетом і впливом користується мати;
- 3) **егалітарні** родини або партнерські – це такі, де немає чітко виражених сімейних прав, де переважає ситуативний розподіл влади між батьком і матір'ю.

Залежно від віку подружжя розрізняють:

1. **Молодіжну сім'ю** – коли вік подружжя до 30 років. Основними проблемами такої сім'ї є адаптація до нових обов'язків, побуту, поява ролей, пов'язаних з батьківством, проблеми із працевлаштуванням і економічним забезпеченням.

2. **Сім'ю середнього подружнього віку**. Основні проблеми такої сім'ї – одноманітність, рутинність виконання домашніх обов'язків, нудьга, стереотипність взаємин, відчуття того, що саме цікаве й значне в житті вже відбулося й тепер життя «протікає» мимо.

3. **Літню подружню пару**. Виникають проблеми, пов'язані зі здоров'ям подружжя, необхідність турботливого відношення один до одного, освоєння нових сімейних ролей.

Сім'я, як і інші соціальні інститути виконує певні функції. Дослідники вважають, що функції відбивають історичний характер зв'язку між сім'єю і суспільством, динаміку сімейних змін на різних історичних етапах. Сучасна сім'я втратила багато функцій, що цементували її в минулому: виробничу, охоронну, освітню та інші. Однак частина функцій є стійкими до змін, в цьому сенсі їх можна назвати традиційними. До них можна віднести наступні функції:

1. **репродуктивна** - сім'ї забезпечує відтворення й продовження людського роду, фізичне й духовне поновлення суспільства. Завдяки цій функції забезпечується біологічне відтворення населення, тобто народження дітей.

2. **виховна** - вона полягає у передачі дітям дорослими членами сім'ї соціального досвіду, забезпечення їх входження в систему суспільних відносин.

3. **господарсько-побутова** - надання господарсько-побутових послуг членами родини один одному, організацію життя і побуту сім'ї.

4. **економічна** - економічна підтримка неповнолітніх і непрацездатних членів суспільства, одержання матеріальних коштів одними членами родини від інших (у випадку непрацездатності, в обмін на послуги тощо), включає харчування сім'ї, придбання й утримання домашнього майна, одягу, взуття, формування і витрачання домашнього бюджету.

5. соціалізаційна - полягає у задоволенні потреб у батьківстві та материнстві, контактах з дітьми, їх вихованні, самореалізації в дітях. Сімейне та суспільне виховання взаємопов'язані, доповнюють один одного і можуть, у певних межах, навіть замінити один одного, але в цілому вони нерівнозначні, і ні за яких умов не можуть стати такими. Сімейне виховання емоційніше за своїм характером, ніж будь-яке інше виховання, бо «провідником» його є батьківська любов до дітей, що викликає відповідні почуття дітей до батьків.

6. сфера первинного соціального контролю - моральна регламентація поведінки членів сім'ї в різних сферах життєдіяльності, а також регламентація відповідальності і зобов'язань у відношенні між подружжям, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього поколінь.

7. рекреативна - лат. *recreatio* — відновлення. Пов'язана з відпочинком, організацією дозвілля, турботою про здоров'я і благополуччя членів сім'ї.

8. духовного спілкування - розвиток особистостей всіх членів сім'ї, духовне взаємозбагачення один одного.

9. соціально-статусна - надання певного соціального статусу всім членам сім'ї, відтворення соціальної структури.

10. психотерапевтична (емоційна) - дозволяє всім членам сім'ї задовольняти потреби в симпатії, повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічному захисті.

5. Проблеми розвитку сім'ї в сучасному суспільстві

Основним фактором, що чинить вплив на сучасний стан сім'ї й сімейних відносин, є перехід суспільства від аграрної стадії розвитку до індустріальної і постіндустріальної. Даний перехід спричиняє такі зміни:

- розвиток двох життєвих центрів – роботи й дому;
- ріст економічної незалежності жінок та їхнє активне включення до трудової діяльності;
- зниження престижу й впливу релігії;
- сексуальну революцію;
- демократизацію шлюбно-сімейного законодавства;
- винахід надійних засобів контрацепції.

Аграрному суспільству властива *традиційна модель сім'ї*, індустріальному й постіндустріальному – *сучасна*.

У цілому виділяють такі **основні тенденції розвитку сім'ї за останні кілька десятиліть**:

1. Абсолютне й відносне збільшення кількості розлучень.
2. Збільшення кількості дітей, які народилися поза шлюбом і виховуються у неповних сім'ях.
3. Зменшення середньої тривалості шлюбу.
4. Відкладання моменту вступу в шлюб.
5. Збільшення кількості людей, які проживають у вільному шлюбі.
6. Зменшення розмірів сім'ї, зниження народжуваності.
7. Збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються.

Нові (альтернативні) форми сім'ї й шлюбу:

1. Шлюбний контракт, укладений на певний строк.
2. Груповий шлюб.
3. Полігінія.
4. Серійна моногамія.
5. Гостьовий шлюб.
6. Гомосексуальний шлюб.
7. Життя в комуні.

Таким чином, соціальний інститут - це поняття, яке використовується для опису регулярно повторюваних протягом тривалого часу соціальних практик, що санкціоновані та підтримуються з допомогою соціальних норм і мають важливе значення в структурі суспільства. Кожний соціальний інститут має певну мету діяльності і відповідно до неї виконує певні функції, забезпечуючи членам суспільства можливість задовольняти відповідні соціальні потреби. В процесі ускладнення суспільства те саме відбувається і з його основними інститутами. У примітивних суспільствах існувало лише декілька головних соціальних інститутів — господарство, родина, релігія. Але сучасному суспільству притаманне розростання та ускладнення системи соціальних інститутів. Адже постійно з'являються нові проблеми, які

породжують нові потреби і вимагають нових рішень. Виникають нові галузі науки і господарства, ускладняється система управління суспільством. Наприклад, в українському суспільстві сьогодні активно розвиваються інститути багатопартійності та місцевого самоврядування, проводяться дискусії стосовно запровадження такого політичного інституту, як верхня палата парламенту та і н. Однак до базових соціальних інститутів в соціології зазвичай відносять політичні, економічні, освітні, релігійні та сімейні.

Тема 4. ВЛАДА І ПОЛІТИКА

- 1. Політика як суспільне явище*
- 2. Сутність політичної влади та її структура*
- 3. Проблеми легітимності влади*
- 4. Політичні режими*

В основі всіх процесів, що відбуваються в суспільстві, можна виявити політику, хоча не все в людських відносинах можна звести до політики. У наш час немає людини, яка могла б сказати, що вона перебуває поза радіусом дії політики. Навіть якщо людина вважає себе аполітичною, вона змушена визнавати й одночасно поважати рішення політичної влади. Знання політики відповідає інтересам кожної людини, яка прагне зрозуміти своє місце й роль у суспільстві, повніше задовольнити свої потреби в співтоваристві з іншими людьми, впливати на вибір цілей і засобів їхньої реалізації в державі.

1. Політика як суспільне явище

Слово "політика" походить від давньогрецького "polis" (місто-держава) та його похідних: "politike" (мистецтво управляти державою), "polites" (громадянин), "politicas" (державний діяч) та ін. Аналізуючи ці терміни приходимо до висновку, що поняття політики охоплює надзвичайно широкий спектр суспільної діяльності, спрямованої на здобуття, використання, підтримку або повалення державної влади. Як сфера суспільного життя політика включає відносини між суб'єктами, власне управлінську і організаційну діяльність, поведінку людей, їх соціально-політичні

інтереси, потреби, мотиви і традиції функціонування політичних інститутів та організацій, політичні ідеї та погляди.

Суб'єкти політики – це особи і соціуми, а також створені ними установи і організації, які беруть активну, свідому участь в політичному процесі.

Об'єктами політики є всі явища політичного та суспільного життя – елементи політичної, економічної, правової і культурно-духовної підсистем суспільства, а також соціуми і окремі особи, на які спрямована діяльність суб'єктів політики.

Політика має складну будову. У науковій літературі виділяють різні аспекти й складові частини політики. Одне з найбільш широко розповсюджених розподілів політики – розмежування в ній форми, змісту й процесу (відносин).

Форма політики – це її організаційна структура (держава, партії й т.д.), а також норми, закони, що забезпечують її стійкість, стабільність і що дозволяють регулювати політичну поведінку людей.

Зміст політики виражається в її цілях і цінностях, у мотивах і механізмах прийняття політичних рішень, у проблемах, які вона вирішує.

У політичному процесі знаходить висвітлення складний конфліктний характер політичної діяльності, прояв і здійснення відносин різних соціальних груп, організацій й індивідів.

Форма, зміст і процес не вичерпують будову політики. У якості її самостійних елементів можна виділити: 1) політичну свідомість, що включає внутрішній світ, менталітет, ціннісні орієнтації й установки індивідів, а також політичні погляди й теорії; 2) нормативні ідеї: програми й виборчі платформи політичних партій, цільові настанови груп інтересів, політико-правові норми; 3) інститути влади й боротьби за неї; 4) відносини володарювання – панування й підпорядкування, а також політичного суперництва, боротьби.

Політика може здійснюватися на декількох рівнях:

1. *Нижчий* рівень включає рішення місцевих проблем (житлові умови, будівництво й експлуатація лікарень, шкіл, суспільний транспорт і т. п.).

2. *Локальний* рівень вимагає державного втручання. Це політика на рівні регіону. Її здійснюють великі групи, зацікавлені в розвитку свого регіону.

3. *Національний рівень*, або його ще називають макрорівень, характеризує політику на державному рівні: це публічна примусова влада, особливості її устрою й функціонування.

4. *Міжнародний рівень*, або мегарівень відноситься до діяльності міжнародних організацій: ООН, ЄС, НАТО й ін.

Роль політики як особливої сфери громадського життя обумовлена її властивостями:

- *універсальністю*, всеохоплюючим характером, здатністю впливати на практично будь-які сторони життя, елементи суспільства, відносини, події;
- *включенністю*, або проникаючою здатністю, тобто можливістю безмежного проникнення, як наслідок,
- *атрибутивністю* – здатністю сполучатися з неполітичними суспільними явищами й сферами

Границі політики в суспільстві є, але вони завжди рухливі. Протягом людської історії вони то розширювалися, (причому настільки, що іноді політика охоплювала все суспільство), то звужувалися.

Майже будь-яка суспільна проблема може стати політичною в тому випадку, якщо, на думку політичних лідерів вона зачіпає інтереси всього суспільства й вимагає обов'язкових для всіх громадян рішень. Вона поширюється на багато економічних, культурних й інших суспільних явищ, причому інколи, здавалося б, навіть на суцільно особисті інтимні області. Так, наприклад, на початку 90-х років XX ст. у Польщі, ФРН і деяких інших країнах гострі політичні дискусії й протистояння між різними суспільно-політичними рухами викликало питання із приводу заборони абортів.

Політика багато в чому залежить від конкретних історичних умов, пануючої в суспільстві ідеології, моральних і релігійних норм, рівня розвитку самої людини, її світосприйняття та культури.

2. Сутність політичної влади та її структура

Поняття “влада” у повсякденному житті й у науковому середовищі вживається в різних значеннях. Філософи говорять про владу над об'єктивними законами суспільства, соціологи – про владу соціальну, економісти про владу – господарську,

юристи – про державну владу, природознавці – про владу над природою, політики – про політичну владу, психологи – про владу людини над собою, батьки – про сімейну владу й т.п.

Феномену влади приділяли пильну увагу всі видатні представники політичної науки. Уже античні мислителі Платон, Аристотель й інші намагалися проникнути в сутність соціальної природи політичної влади. У середні віки та в Новий час до проблем влади великий інтерес проявляли Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Кант і багато інших. Істотні внески у розробку теорії влади зробили Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, М. Вебер.

Питання влади перебувають у центрі уваги сучасної політології й соціології. Але незважаючи на пильну увагу вчених до проблем влади, багато закордонних дослідників пишуть про ореол містики й таємничості, які оточують владу, про те, що поняття влада досить “смутне”. Французький учений Шевальє писав, що реальна влада завжди вабила до себе більше, чим міркування про неї. М.С. Хрущов у своїх мемуарах висловився про владу так: “Можна насититися всім: їжею, жінками ..., не можна насититися тільки владою, її хочеться усе більше й більше”.

Так що ж таке влада?

Історичний досвід показує, що там, де з'являється необхідність у погоджених діях людей (будь то окрема родина, група, соціальна верства, нація або суспільство в цілому), відбувається підпорядкування їхньої діяльності досягненню певних загальних цілей. І одночасно визначаються пануючі й підвладні, керівні й підлеглі. Мотиви підпорядкування досить різноманітні. Вони можуть бути засновані на зацікавленості в досягненні поставленої мети, на переконанні в необхідності виконання розпоряджень, на авторитеті пануючих або просто на почутті страху перед небажаними наслідками у випадку непокорі.

Таким чином, владні відносини об'єктивно властиві громадському життю. Вони необхідні для підтримки цілісності і єдності суспільства, для організації суспільного виробництва.

З урахуванням багатоаспектності влади можна дати лише саме загальне її визначення.

***Влада** – це здатність і можливість здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою різного роду засобів – права, авторитету, примусу, переконання, насильства.*

Політична влада – це влада, здійснювана через державу й у державній системі, у системі політичних партій, організацій і рухів. Вона так чи інакше пов'язана з державою й державним регулюванням, але не обов'язково є державною владою.

Слід зазначити, що політична й державна влада, багато в чому збігаються, у той же час не є тотожні. Усяка державна влада є політичною владою, однак не всяка політична влада є державною. Зміст політичної влади набагато ширше, а державна влада є її центральним інститутом.

Політична влада реалізується не лише державним апаратом, але перш за все через діяльність політичних партій, суспільних організацій, суспільно-політичних рухів та інших суб'єктів політики.

Державна влада – своєрідне ядро політичної влади, оскільки лише держава володіє монополією на прийняття законів, обов'язкових для всьогосупільства, і на легальне фізичне насилля.

Так, політичні партії проводять свою волю і впливають на своїх членів і на прихильників через статuti програми, інструкції тощо. Державна влада домінує в суспільстві, оскільки використовує своє монопольне право на примус. Суспільний зміст державної влади полягає в її здатності нав'язувати свою волю всьому суспільству, аж до подолання опору її опонентів шляхом застосування примусу і в необхідних випадках – насилля. Ця здатність санкціонована системою правових та ідеологічних норм.

Партії є суб'єктами політики, до арсеналу їх засобів входять суто політичні технології: узгодження інтересів, координування дій соціальних груп, пошук компромісів у спільних питаннях. Держава як основний суб'єкт влади керує суспільством політико-адміністративними засобами.

Політична влада на відміну від інших форм влади має свою специфіку. Її відмітні ознаки:

- *верховенство*, обов'язковість її рішень для всього суспільства й відповідно – для всіх інших видів влади. Вона може обмежити вплив інших форм влади в розумних межах, або взагалі усунути їх;
- *загальність*, тобто публічність. Це означає, що політична влада діє на основі права від імені всього суспільства;
- *легальність* у використанні сили й інших засобів володарювання в межах країни;
- *найширший спектр використовуваних засобів* для завоювання, утримання й реалізації влади.

Основними компонентами влади є її джерела, суб'єкти, об'єкти, ресурси й процес, що є результатом взаємодії всіх її компонентів і що характеризується, насамперед механізмом, що забезпечує стабільність усього процесу володарювання.

Джерела влади – владна першооснова. Як джерела влади можуть виступати авторитет, сила, закон, багатство, знання, соціальний і політичний статус, харизма й т. д. Американський футуролог О. Тоффлер у книзі “Зміщення влади: знання, багатство й сила на порозі ХХ століття” докладно аналізує три основних джерела, що живлять владу. Згідно О. Тоффлеру, сила, багатство й влада зв'язані в єдину систему, у певних умовах взаємозамінні й у сукупності націлені на підтримку влади. Кожний із цих джерел дає владі певну якість: сила або загроза її застосування здатні лише на грубий примус, функціонально обмежені й властиві лише владі нижчого рівня. Багатство є джерелом влади середньої якості, що може мати у своєму розпорядженні як негативні, так і позитивні засоби стимулювання. Знання лежать в основі влади вищої якості, найбільш ефективної. Тоффлер стверджує, що в сучасному світі знання (у різних формах: інформації, науки, мистецтва, етики) у силу своїх переваг – нескінченності (невичерпності), загальнодоступності, демократичності – підкорили силу й багатство, ставши визначальним фактором функціонування влади.

Суб'єкти влади – носії влади, активна діюча величина в системі влади, від якої виходить вплив, впливають розпорядження, вказівки.

Суб'єкти влади, узяті в іншому відношенні, можуть бути і є самі об'єктами для вищестоящої влади.

***Об'єкти влади** – явища, предмети, органи, установи, підприємства, населення, на керівництво (керування) якими за законом або підзаконними актами спрямована діяльність влади.*

Суб'єкти політичної влади мають складний, багаторівневий характер. Її первинними авторами є індивіди й соціальні групи, вторинними – політичні організації; суб'єктами найбільш високого рівня, що безпосередньо представляють у владних відносинах різні групи й організації, – політичні еліти й лідери. Зв'язок між цими рівнями може порушуватися.

Таким чином, суб'єктом влади може бути окрема людина, організація, спільність людей, наприклад народ або навіть світове співтовариство, об'єднане наприклад в ООН.

Безпосереднім суб'єктом влади звичайно виступають ті люди, які концентрують у своїх руках величезний вплив і довіру, фінансову могутність, потужні важелі впливу на інших людей.

Республіканська форма правління, демократичний політичний режим припускає владу народу, яку він реалізує безпосередньо (безпосередня демократія) і опосередковано через своїх представників у вищих органах політичної влади (представницька демократія). Однак можливості безпосередньої демократії обмежені багатьма обставинами. По-перше, занадто мало форм, що дозволяють залучити до вирішення політичних питань відразу весь народ (вищими із цих форм є вільні вибори й референдуми). По-друге, політичне керування суспільством – це постійна, компетентна робота. Представити в ролі такого органа весь народ просто неможливо. От чому влада народу – це насамперед представницька демократія, народ делегує свої владні права відповідним органам влади (законодавчим, виборчим, судовим) і конкретним особам (президент, прем'єр-міністр).

Влада неможлива без підпорядкування об'єкта. Суб'єкт завжди прагне, окрім засобів примусу, підкорити своїй волі об'єкт. Готовність об'єкта до підпорядкування залежить від ряду факторів: від власних якостей об'єкта володарювання, від характеру висунених до нього вимог, від ситуації й засобів впливу, які має в своєму розпорядженні суб'єкт. В остаточному підсумку в об'єкта владної волі завжди є нехай

крайній, але все-таки вибір – загинути, але не підкоритися. Усвідомлення залежності влади від рівня покірності населення знайшло своє практичне політичне вираження в акціях громадянської непокорі, широко використовуваних у сучасному світі, у тому числі й в Україні, як засіб ненасильницької боротьби.

Важливою соціальною причиною підпорядкування одних людей іншим є нерівномірний розподіл ресурсів влади.

Ресурси влади – це всі ті засоби, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта. Ресурси влади дуже різноманітні. Вони можуть застосовуватися для заохочення, покарання або переконання.

Ресурси влади так само різноманітні, як різноманітні засоби задоволення різних потреб й інтересів людей. Існує кілька класифікацій ресурсів. Американський політолог А. Етціоні виділяє утилітарні, примусові й нормативні ресурси.

Утилітарні – це матеріальні й інші соціальні блага, пов'язані з повсякденними інтересами людей. З їхньою допомогою влада може “купувати” не тільки окремих політиків, але й цілі верстви населення. Ці ресурси використовуються як для заохочення, так і для покарання (збільшення або зменшення зарплати, надання або позбавлення соціальних пільг і т.п.).

Примусові – це міри адміністративного й громадського осуду або покарання. Вони використовуються тоді, коли не спрацьовують утилітарні ресурси. Це, наприклад, судове переслідування учасників страйку, які не злякалися економічних санкцій.

Нормативні – це засоби впливу на внутрішній світ, ціннісні орієнтації й норми поведінки людини. Вони покликані переконати підлеглих у спільності інтересів керівника й підлеглих, забезпечити схвалення дій суб'єкта влади, прийняття його вимог.

Існує класифікація ресурсів відповідно до найважливіших сфер життєдіяльності: економічні, соціальні, культурно-інформаційні, силові.

Економічні – це матеріальні цінності, необхідні для суспільного й особистого виробництва й споживання, гроші як їхній загальний еквівалент, техніка, земля, корисні копалини й т.п.

Політична влада використовує економічні ресурси для вирішення багатьох проблем загальнодержавного й міжнародного характеру. За допомогою економічних засобів політична влада може стимулювати інвестиції в національну економіку, стимулювати структурну перебудову господарства, не допустити монополізацію господарських галузей однієї або двома компаніями, сповільнити темпи інфляції й істотно скоротити безробіття й багато чого іншого. Для досягнення зазначених цілей політична, державна влада використовує, насамперед, кошти державного бюджету.

Соціальні ресурси – здатність підвищення або зниження соціального статусу або рангу, місця в соціальній стратифікації. Вони частково збігаються з економічними ресурсами. Наприклад, прибуток і багатство, будучи економічним ресурсом, одночасно характеризують і соціальний статус. Разом з тим, соціальні ресурси включають такі показники, як посада, престиж, медичне обслуговування, соціальне забезпечення й т.п.

У тих країнах, де високий рівень розвитку соціальних програм – завдяки чому населенню надана широка система страхування, високий рівень пенсій, розвинена система благодійних організацій і т.п., – більшість громадян зацікавлена в збереженні існуючої політичної влади.

Культурно-інформаційні ресурси – знання й інформація, а також засоби їхнього одержання й поширення: інститути науки й освіти, засоби масової інформації й ін. Контроль над знаннями й інформацією звичайно прямо пов'язаний з володінням економічними ресурсами, що мають першорядну значимість. Разом з тим, у сучасному світі досить чітко проявляється тенденція підвищення ролі культурно-інформаційних ресурсів як джерела влади. Мова йде, у першу чергу, про засоби масової інформації. Інформаційні ресурси здатні служити різним цілям: не тільки поширенню об'єктивних відомостей про діяльність уряду, положенню в суспільстві, але й маніпулюванню – управлінню свідомістю й поведінкою людей всупереч їхнім інтересам, а нерідко й волі, заснованому на спеціальних методах обману.

Силові ресурси – це армія, поліція (міліція), різні служби безпеки, прокуратура, суд, а також приналежна їм техніка, озброєння, в'язниці й т.д. Цей вид ресурсів традиційно вважається найбільш ефективним, вирішальним джерелом влади. Його

використання здатне позбавити людину життя, волі й майна – його вищих цінностей. Особливо часто політична влада прибігає до такого роду ресурсів у випадках ослаблення своєї сили, міці й впливу на суспільство.

Різні ресурси влади звичайно застосовуються її суб'єктами в комплексі, особливо державою, у більшій або меншій мірі всіма видами ресурсів, що володіє.

У сучасних умовах політична влада використовує різні методи свого функціонування:

- встановлення позитивних стимулів, переконання;
- примус;
- маніпулювання (різного роду обіцянки, які найчастіше не виконуються, встановлення пільг і т. д.);
- блокування небажаних наслідків (створення перешкод конкурентам у боротьбі за владу, зокрема шляхом використанням піар-технологій, залякування негативними наслідками й т. д.);
- прямий і непрямий інформаційний контроль (нав'язування рекомендацій, пропозицій, створення певного іміджу й т. д.).

Домінуючим принципом механізму функціонування політичної влади є принцип її поділу. Основоположниками теорії поділу влади вважають англійського філософа Дж. Локка й французького просвітителя, правознавця, філософа Ш. Л. Монтеск'є. Відповідно до цієї теорії для правильного й ефективного функціонування держави повинні існувати незалежні один від одного законодавча, виконавча й судова влади. Це створює систему "стримувань і противаг" проти посилення однієї галузі влади, зосередження влади в одному центрі, зловживання нею; сприяє продуманості, вивіреності, балансу в прийнятті рішень, а виходить, дієвості політичного керівництва й управління. Відповідно формується особливий механізм забезпечення волі й незалежності окремого індивіда, його захисту.

Носієм *законодавчої* влади виступає вищий представницький державний орган – парламент; *виконавча* влада – президент, уряд, міністерства й відомства, державно-адміністративні установи; *судова* влада – незалежні суди, що підкоряються тільки закону.

Уперше принцип поділу влади знайшов своє юридичне оформлення в Конституції США (1787), потім у Конституційних актах Великої французької революції. У сучасному світі в переважній більшості країн Конституціями закріплений поділ влади, у тому числі й в Україні.

3. Проблеми легітимності влади.

Визнання суспільством законності, правомірності офіційної влади позначається в політології поняттям **легітимність**. Дане поняття вказує на суспільне визнання влади, на те, що суспільство, народ висловлює їй довіру й підтримку, а не на правове, юридичне закріплення політичної влади у відповідних державних документах. Одержати юридичну, правову законність тим, хто взяв у свої руки владу, нескладно. Тому й ціна такого формального визнання влади не настільки велика в порівнянні з визнанням політичної влади народом, тобто легітимністю політичної влади. Відповідно, варто розрізняти поняття “легітимність влади” (суспільне визнання її законності) і “легальність влади” (правове, формальне її закріплення).

Формування переконаності людей у правомірності й ефективності існуючої політичної влади може досягатися різними способами. Німецький соціолог М. Вебер виділив три типи легітимного панування.

Перший тип – *традиційний*, це влада вождів, монархів. Легітимність їхньої влади ґрунтувалася на праві престолоспадкування, на визнанні божественного характеру влади монарха. Сама влада опирається на традицію населення підкорятися. Традиційний тип легітимності зберігся в країнах з монархічною формою правління (Саудівська Аравія, Йорданія, Кувейт й ін.) і примітивних суспільствах.

Другий тип – *харизматичний*. Термін “харизма” у перекладі із грецького означає “божественний дарунок”. Спочатку зміст терміна мав релігійний характер. До носіїв справжньої харизматичної влади М. Вебер відносив пророка Мойсея, царя Давида, Магомета, Будду. У сучасному суспільстві наявність у тієї або іншої особистості керівника виняткових якостей прямо не зв'язують із Богом. Однак у суспільній свідомості існує уявлення, що ця людина не така, як усі, що в нього є щось таке, незвичайне, надприродне, що вона користується заступництвом якихось вищих сил. Серед відомих історичних діячів харизматичними якостями наділялися Наполеон,

Ленін, Сталін, Гітлер, Мао-Дзе-Дун й ін. Харизматичний тип влади характеризується абсолютною довірою населення до лідера в силу його видатних якостей. Отже, легітимність у харизматичному типі влади опирається на віру населення у виняткові здатності лідера. Звичайно харизматичний тип влади виникає в перехідних і нестабільних суспільствах. Цей тип влади зберігає своє значення й у країнах, що розвиваються.

Третій тип – *раціонально-легальний*. Він заснований на вірі в правильність формальних правил, по яких формується влада: вільні вибори, верховенство закону, рівна відповідальність влади й громадян перед законом і т.д. Даний тип легітимності характерний для демократичних країн.

Однак на практиці ці ідеальні типи М.Вебера є перемішані. Так, навіть у промислово розвинених і демократично стабільних країнах, наприклад у Великобританії, легітимність влади опирається на традиції (інститут монархії) і визнання результатів вільних виборів.

Англійський дослідник Д. Хелд виділяє такі види легітимності:

- легітимність, яка ґрунтується на апатії населення, що свідчить про його байдужість до сформованого стилю керівництва і форм правління;
- прагматична (інструментальна) легітимність, при якій виявлена владі довіра здійснюється в обмін на дані нею обіцянки тих чи інших соціальних благ;
- легітимність, як нормативна підтримка, вона передбачає співпадіння політичних принципів, розділених між населенням і владою.

Легітимність влади – це не постійний, застиглий стан, а досить рухлива змінна. Легітимність влади на якихось етапах її існування може зростати, на якихось падати. У суспільстві відбуваються коливання легітимності влади. Ці коливання пов'язані із процесами легітимізації й делегітимізації влади. *Легітимізація* – це процес росту суспільного визнання лідерів й інститутів політичної влади. *Делегітимізація* – процес падіння авторитету лідера й інститутів політичної влади.

Найважливішими ознаками падіння легітимності влади є:

- ріст ступеня примусу;
- обмеження прав і свобод;

- заборона політичних партій і незалежної преси;
- ріст корумпованості всіх інститутів влади, їхнє переплетення із кримінальними структурами;
- низька економічна ефективність влади.

Остання ознака – найбільш істотний показник делигітимізації влади.

Легітимність влади може заперечуватися її супротивниками як відкрито, так і потай. Крайньою крапкою падіння легітимності влади є революції, державні перевороти.

У цілому легітимність влади перебуває в прямій залежності від її ефективності, тобто ступеня виконання владою своїх завдань і функцій. В ідеалі це означає гарантоване проведення в життя владних розпоряджень із найменшим рівнем примусу, мінімальними витратами. Необхідною умовою для цього є достатність підстав влади й ефективність використання її ресурсів.

Важливий показник ефективності влади – чітка взаємодія всіх її галузей, раціональність вертикальних і горизонтальних структур.

Не менше значення у відносинах громадян до влади має економічний добробут, забезпечення такого рівня і якості їхнього життя, який визнається в даному суспільстві нормою.

В цілому влада визнається ефективною, а виходить, і легітимною, якщо їй вдається забезпечити стабільність, визначеність, порядок. Влада, не здатна запобігти великим політичним конфліктам, громадянським й міжнаціональним війнам, протистоянню законодавчої й виконавчої влади, центра, регіональних і місцевих органів, губить свою легітимність.

У сучасному суспільстві вироблені різноманітні засоби легітимізації влади: політичні, ідеологічні, економічні й т.д. До політичних засобів відносяться, насамперед пошук підтримки, розширення соціальної бази влади. Важливим інструментом цієї форми легітимізації є демократизація громадського життя, розширення участі громадян в управлінні. Це створює відчуття загальної причетності людей до політики, що проводиться владою, дозволяє громадянам деякою мірою почувати себе її суб'єктом.

Відчуттю причетності до влади можуть сприяти пропаганда політичного курсу, що проводиться, ідеологічна обробка мас.

Найбільш дієвим засобом легітимізації влади є успішне здійснення державної політики й економічних програм, стійке зростання доходів населення й у цілому рівня життя.

4. Політичні режими

Політична влада багатоманітна по формах і засобах прояву.

***Політичний режим** - це система прийомів, методів, способів здійснення політичної (включаючи державну) влади в суспільстві.*

Різновидів політичних режимів незліченна множина. Але в політичних дослідженнях звичайно виділяють основні типи політичних режимів: **тоталітарний, авторитарний і демократичний**. Розглянемо кожний з перерахованих режимів докладніше.

Тоталітарний політичний режим.

Термін «тоталітаризм» походить від середньовічного латинського слова «totalis», що означає «цілий», «повний», «загальний». Тоталітаризм - це повний контроль і жорстка регламентація з боку держави всіх сфер життєдіяльності суспільства, кожної людини за допомогою прямого озброєного насильства. Держава поглинає все суспільство і конкретну людину.

Термін «тоталітарний» ввів в політичний лексикон лідер італійських фашистів Б. Муссоліні (1883-1945). Мета фашистського руху, на його думку, полягала в створенні сильної держави, використуванні виключно силових принципів здійснення влади. Сутність тоталітаризму Б.Муссоліні виразив формулою: «Все в державі, нічого зовні держави, нічого проти держави». З 1925 р. він став використувати термін «тоталітаризм» для характеристики фашистської держави. А з 1929 р. (газета «Таймс») цей термін став вживатися стосовно режиму, що склався в Радянському Союзі.

Тоталітаризм виникає в ХХ столітті як політичний режим і як особлива модель соціально-економічного порядку, характерна для стадії індустріального розвитку, і як ідеологія. Створення розгалуженої системи масових комунікацій дозволило забезпечити ідеологічний і політичний контроль над особою. Особа ж в умовах

руйнування традиційних форм життя стала беззахисною перед світом ринкової стихії і конкуренції. Ускладнення соціальних відносин зажадало посилення ролі держави («етатизм») як універсального регулятора і організатора взаємодії індивідів, що мають не співпадаючі інтереси. Досвід показує, що тоталітарні режими, як правило, виникають за надзвичайних умов: наростаючої нестабільності в суспільстві; глибокій кризі, що охоплює всі сторони життя; нарешті, при необхідності рішення стратегічної задачі, виключно важливої для країни.

У числі *основних ознак, якими характеризується тоталітаризм* як політичний режим, виділяють наступні:

1. *Занадто централізована структура влади*, що має пірамідальну форму, вершину якої вінчає вождь (лідер) або група. Пануюча група не несе відповідальності ні перед яким виборним органом, концентруючи у своїх руках законодавчу, виконавчу й судову владу.
2. *Державна влада формується по закритим від суспільства каналам*, оточена “ореолом таємниці” і недоступна для контролю з боку народу.
3. *Монопольний державний контроль* над економікою, засобами масової інформації, культурою, релігією й т. д., аж до особистого життя, до мотивів вчинків людей.
4. *Повне безправ'я людини*. Політичні права й свободи зафіксовані формально, але реально відсутні. Закони захищають тільки інтереси правлячої еліти, представлені як інтереси держави. Є серйозні обмеження не тільки політичних, але й інших прав, таких як право отримання державної посади, свобода пересування, вибору місця проживання, вибору професії й т.д.
5. *Поліція й спецслужби* поряд з функціями забезпечення правопорядку виконують функції каральних органів і виступають як інструмент масових репресій. У необхідних випадках для цих цілей використовується армія.
6. *Володарювання однієї партії*, фактичне зрощування її професійного апарату з державою, заборона опозиційно налаштованих сил.
7. Домінуючими методами керування є *примус, насильство, терор*.

Страх і сліпа віра – головні ресурси тоталітарного управління. У свідомості людей посилено створюється образ ворога, з яким не може бути примирення. Усіляко підтримуються бойові настрої, атмосфера таємності, надзвичайного стану, що не допускає розслаблення, втрати пильності. Все це служить виправданням командних методів керування й репресій.

Відзначені вище й деякі інші ознаки в більшій або меншій мірі властиві всім тоталітарним режимам. Однак у таких держав є й істотні відмінності, виходячи з яких виділяють кілька різновидів тоталітаризму: комуністичний, фашистський і теократичний. Інші тоталітарні режими, так чи інакше, примикають до цих трьох різновидів.

Комуністичний тоталітарний режим існував у СРСР й інших соціалістичних державах. Нині, тією чи іншою мірою, він існує на Кубі, у КНДР. Ряд дослідників розглядають цей вид тоталітаризму як класичний, тому що він передбачає максимальний державний контроль у всіх сферах, повну ліквідацію приватної власності, підпорядкування окремої людини державним інтересам, сформованим на основі "єдино правильної й наукової ідеології".

Фашизм уперше був установлений в Італії в 1922 р. Фашистські режими існували також в Іспанії, Португалії, Чилі.

Людиноненависницьким різновидом фашизму був німецький націонал-соціалізм, що одержав державне втілення в 1933 р. Тоталітарний нацистський режим проіснував до 1945 р. У Німеччині наголос робився на національну й расову перевагу німців, а також на пошук зовнішнього ворога, неповноцінних рас, які потрібно підкорити або знищити.

В останні десятиліття заявив про себе релігійний тоталітаризм. Ця політична практика характерна для Ірану, де все громадське життя будується на основі установок ісламу із твердими вимогами, як до своїх послідовників, так і до "невірних". Своєрідний різновид цього типу тоталітаризму із приходом до влади талібів установився в Афганістані.

Повний тоталітаризм рідкісне явище у людській історії. Завжди зберігається потенціал духовного опору. У надрах самого тоталітарного режиму виникають сили,

здатні підірвати систему абсолютної влади або підготувати умови для його політичної еволюції.

Авторитарний режим

У наш час у багатьох країнах світу встановилися авторитарні політичні режими. За деякими оцінками, у сучасних умовах близько 100 держав відносяться до авторитарних режимів. А це досить велика кількість країн з різноманітним державним устроєм – від військово-диктаторських до монархічних. Вони займають проміжне положення між демократичними й тоталітарним політичним режимами. Так, подібно тоталітаризму авторитарні політичні режими відрізняються майже необмеженою владою державних органів. Це проявляється у твердому політичному правлінні, опорі якщо буде потреба на примусові й силові методи для регулювання соціальних процесів. У той же час, подібно демократії, для авторитаризму характерне збереження сфери громадянського суспільства, приватної ініціативи в економіці, ринковій конкуренції.

Головною соціальною опорою авторитарного режиму, як правило, є групи військових (“силовиків”) і державної бюрократії. Нерідко їхні дії, націлені на посилення монополізації влади, виявляються досить ефективними. Однак ці режими погано пристосовані для налагодження ефективного зв'язку між владою й рядовими громадянами. І в цьому закладена небезпека для самого існування авторитарного політичного режиму.

Авторитаризму властиві наступні характерні ознаки:

1. У центрі й на місцях *відбувається концентрація влади* в руках одного або декількох, тісно взаємозалежних органів *при одночасному відчуженні народу від реальних важелів державної влади*.

2. *Політичні права й свободи громадян значною мірою обмежені*. Закони захищають переважно інтереси держави, а не особистості. У законодавчій сфері діє принцип: “усе, що не дозволено – заборонено”.

3. *Відсутній чіткий поділ влади*. Значна концентрація виконавчої й найчастіше законодавчої влади – у руках глави держави при обмеженні контролю парламенту над державною політикою. Вплив виконавчої влади на судову.

4. Існує частковий плюралізм, опозиція не допускається, може існувати лише імітація багатопартійності, тому що всі наявні партії повинні орієнтуватися на лінію, вироблену правлячою партією.

5. Формування органів влади не демократичним шляхом, а за допомогою призначення "зверху". У результаті оточення авторитарного лідера підбирається на основі особистих симпатій і відданості йому, а не відповідно до ділових якостей і здібностей.

6. "Силові" структури суспільству практично непідконтрольні й часом використовуються в суто політичних цілях.

7. Як методи державного управління домінують командні, адміністративні; у той же час відсутній терор, практично не застосовуються масові репресії, жорсткі насильницькі прийоми здійснення політичної влади.

Авторитарний політичний режим має свої переваги та недоліки. Його плюси особливо відчутні в екстремальних ситуаціях. Авторитарна влада може забезпечити громадський порядок, політичну стабільність, мобілізувати суспільні ресурси на виконання певних завдань. До недоліків авторитаризму відноситься повна залежність політики від позиції глави держави і його оточення, табу на вираження громадянами своїх політичних поглядів.

Авторитаризм займає як би проміжне положення між демократією й тоталітаризмом. Під впливом складного комплексу економічних, соціально-політичних, культурних й інших факторів він в остаточному підсумку еволюціонує в напрямку демократії або тоталітаризму. Такий перехідний характер авторитарний політичний лад носив в останні десятиліття XX ст. Так, авторитарний режим Ф. Кастро, установлений в 1959 р. на Кубі, переріс потім у тоталітаризм. У ряді ж інших держав (Чилі, Таїланді, Гаїті, Панамі й деяких інших) авторитаризм поступово еволюціонував по шляху демократії.

Демократичний політичний режим.

Демократія є найскладнішим типом політичного режиму. Термін «демократія» в перекладі з грецького (demos – народ, kratos - влада, владарювання) означає «владу народу».

Демократія - це така форма держави, його політичний режим, при якому народ або його більшість є (вважається) носієм державної влади.

Демократія асоціюється з свободою, рівністю, справедливістю, дотриманням прав людини, участю громадян в управлінні. Тому демократію як політичний режим прийнято протиставляти авторитарним, тоталітарним і іншим диктаторським режимам.

Основні ознаки демократичного режиму:

1. *Визнання народу джерелом влади, сувереном у державі.* Народний суверенітет виражається в тім, що саме народу належить установча, конституційна влада в державі. Народ вибирає своїх представників і може періодично міняти їх; у ряді країн має також право безпосередньо брати участь у розробці й прийнятті законів шляхом народних ініціатив і референдумів.

2. *Вільне волевиявлення волі народу на виборах, виборність органів державної влади.* Цей принцип розглядається як ключова умова демократичного режиму. Він передбачає можливість вільних і чесних виборів, що виключають усякий примус і насильство. Всі особи, що контролюють владні структури, повинні бути обрані на основі встановлених законом процедур і періодично, через строго встановлені строки переобиратися. Виборці повинні мати право й можливість для відкликання своїх представників.

3. *Пріоритет прав і свобод людини й громадянина над правами держави.* Органи державної влади покликані захищати права й свободи людини, які індивід здобуває в силу народження. А також цивільні права й політичні свободи, у тому числі право на життя, свободу й безпеку особистості, на рівність перед законом, на громадянство й участь у керуванні своєю країною, на невтручання в особисте й сімейне життя й т.д.

4. Громадяни мають великий обсяг прав і свобод, які не тільки проголошуються, але і юридично закріплені за ними. У демократичних державах діє правовий принцип “усе, що не заборонено – дозволено”.

5. *Чіткий поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову.* Вищий законодавчий орган країни – парламент наділений виключним правом видавати закони. Цей орган влади має головну роль й, отже, існує потенційна небезпека надмірної концентрації в

ньому політичної влади. Тому в умовах демократичного політичного режиму три галузі політичної влади врівноважують один одного. Зокрема, вища виконавча влада (президент, уряд) має право законодавчої, бюджетної, кадрової ініціативи. Президент має право вето на рішення, прийняті законодавчими органами. Судова влада має повноваження скасувати рішення як законодавчої, так і виконавчої влади.

6. *Поліція, спецслужби й армія* – виконують функції забезпечення внутрішньої й зовнішньої безпеки держави й суспільства. Їхні дії регулюються й обмежуються чинністю закону. Основні функції по підтримці правопорядку належать не армії й спецслужбам, а поліції й судам.

7. *Політичний плюралізм, багатопартійність*. При демократичному режимі функціонує багатопартійна система, при якій одна партія може змінити у владі іншу на законних підставах у результаті виборів. Усі політичні партії повинні бути поставлені в рівні правові умови в їхній боротьбі за голоси виборців і за своє представництво в органах державної влади. Відповідно до результатів виборів політичні партії, що набрали більшість голосів виборців, одержують право формувати органи влади й статус правлячої партії. Програвші на виборах одержують статус опозиційної партії. Здійснюючи свою місію, опозиція виступає із критикою органів влади. Вона висуває альтернативну програму. Опозиція контролює владу через діяльність своїх фракцій і блоків у парламентах, у своїх засобах інформації.

8. *Влада в державі в більшій мірі заснована на переконанні, чим на примусі*. При прийнятті політичних рішень переважають процедури по пошуку компромісу й консенсусу.

Перераховані принципи демократичного режиму можуть створити ідеалізований образ демократії. Звичайно, достоїнства демократії, а отже, демократичного політичного режиму очевидні й незаперечні. Однак у демократії є й уразливі сторони й недоліки.

Демократію іноді іронічно визначають як “панування більшої частини суспільства над кращою”, при якій процвітає політичний дилетантизм, відбувається засилля посередності.

Зрозуміло, демократія – явище не ідеальне, але, незважаючи на всі недоліки, вона краща й сама справедлива форма правління з усіх дотепер відомих.

Основні способи (форми) реалізації демократії. Залежно від того, як народ бере участь у управлінні, хто і як безпосередньо виконує владні функції, демократія ділиться на пряму (плебісцитарну) і представницьку (репрезентативну).

До форм *прямої демократії* відносяться: проведення виборів на основі загального виборчого права, референдуми, всенародні обговорення питань державного життя. Члени суспільства безпосередньо беруть участь у розробці політичних рішень, прийнятті законів і т.п. Ця форма демократії дає можливість розвивати політичну активність громадян, забезпечувати легітимність влади, здійснювати ефективний контроль за діяльністю інститутів держави.

Представницька демократія – це коли члени співтовариства залишаються джерелом влади й мають право приймати рішення, але реалізують це право через обраних ними представників, які повинні відстоювати їхні інтереси. Носіями представницької демократії є парламенти, інші виборні органи влади, як у центрі, так і на місцях.

Жодна із цих форм в “чистому виді” не існує, але в умовах демократичного режиму вони проявляються обидві.

ТЕМА 5. СОЦІАЛЬНО – ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

1. *Соціальний та політичний процеси як складові суспільного розвитку*
2. *Типологія політичного процесу.*
3. *Основні види політичних процесів.*
4. *Особливості політичного процесу в Україні*

Термін "процес" походить від лат. *procesus* - просування, проходження. Це відносно однорідні серії явищ, пов'язані взаємними причинами або функціональними залежностями. Наприклад, ріст організму – це процес, оскільки подальший його стан певним чином визначений попереднім станом.

1. Соціальний та політичний процеси як складові суспільного розвитку

Соціальними процесами ми називаємо серії явищ взаємодій людей один з одним або складовими елементами суспільства. Серія соціальних явищ може бути прийнята як процес, якщо вона зберігає ідентичність (послідовність, взаємний зв'язок у часі). Соціалізація, розглядаючи формування соціальної особи, є також соціальним процесом, бо представляє собою довгу серію взаємодій між дитиною і соціальним середовищем. Серія явищ зберігає свою ідентичність (поступовість, послідовність впливу, сприйняття). Соціальним процесом будемо називати послідовні зміни стану або руху елементів соціальної системи. Це можуть бути сталі акти взаємодії людей, спрямовані на збереження свого соціального статусу, умов життя, дозвілля тощо.

Різновидом соціальних процесів є політичні процеси

Політичний процес відбиває мінливість політики і розкриває взаємодію політичних інститутів і політичних суб'єктів, що виконують певні функції та ролі. Оскільки “політичний процес” одна з універсальних категорій, що має досить широке використання взагалі в соціальних науках і в політичній практиці, постільки трудно знайти одну строгу визначену інтерпретацію його сутності.

Загальнонаукова трактовка терміну “процес” припускає два підходи:

- а) послідовна зміна явищ, станів у розвитку певного об'єкту;
- б) сукупність послідовних дій заради досягнення певного результату.

Виходячи з такого розуміння родового поняття “процес”, політичний процес можна визначити як:

- специфічну взаємодію суб'єктів політики і носіїв політичної влади на основі політичних ролей і функцій, що вони виконують;
- сукупну діяльність всіх суб'єктів політичних відносин, що пов'язана з формуванням, розвитком, перетворенням і функціонуванням політичної системи та опосередковує публічну владу.

Зміст політичної взаємодії складається з реальної чи прихованої боротьби за владу, її ресурси і статуси, перерозподіл яких кожного разу порушує усталену рівновагу інтересів і надає системі нового стану.

Сучасний політичний процес у транзитних суспільствах, до яких відноситься й український соціум, є вкрай суперечливим і складним. Щоб зрозуміти логіку

політичних процесів у суспільствах, які модернізуються, крокуючи від тоталітаризму до демократії, слід опанувати не тільки зміст і послідовність політичних змін, але й конкретно-історичні обставини, що їх супроводжують.

Характер і конкретний зміст політичного процесу визначається особливостями політичної системи і існуючого режиму. Демократичній системі відповідає тип політичного процесу, відмінний широтою участі громадян в управлінні державою, забезпеченні прав і свобод особи. Тоталітарна система припускає інший тип політичного процесу, що виключає реальну політичну участь і свободу соціального і політичного вибору.

*По своїй структурі політичний процес складається з **суб'єктів**, носіїв політичної дії і **об'єкту** - мети, яка повинна бути досягнута.* Політичний процес включає також засоби, методи, ресурси, виконавців.

Політичний процес складається як з цілеспрямованих свідомих зусиль суб'єктів політичної діяльності (індивідів, соціальних груп, політичних партій, державних органів і ін.), так і в результаті взаємодій, які виникають спонтанно, незалежно від волі і свідомості учасників процесу. Така сукупність цілеспрямованих і спонтанних дій суб'єктів і учасників політичного процесу виключає будь-яку чітку заданість або приреченість політичного процесу в розвитку подій і явищ. В результаті може вийти по відомій приказці: «Хотіли як краще, вийшло як завжди».

В ході реалізації своїх ролевих функцій і позицій суб'єкти і учасники політичного процесу демонструють свою функціональну значущість, здатність відтворювати, розвивати, змінювати або руйнувати елементи політичної системи. Таким чином, політичний процес розкриває як поверхневі, так і глибинні зміни, що відбуваються в політичній системі, характеризує її перехід від одного стану до іншого.

З погляду структури політичний процес складається з ряду стадій, що послідовно сколюються (але завжди залишаються внутрішньо пов'язаними один з одним) і циклічно повторюються.

Розрізняють наступні **стадії політичного процесу**:

- конституювання, утворення політичної системи;
- відтворення компонентів і ознак даної системи;

- ухвалення і виконання політико-управлінських рішень;
- контроль функціонування і напрями розвитку політичної системи.

Основні стадії політичного процесу виражають динаміку розвитку політичної системи, внаслідок чого в ній відбуваються зміни і перетворення. Тому в кожному новому циклі політична система не копіює себе, а збагатив новими сторонами і властивостями (наприклад, поява виборчої системи або нового законодавства, політичних блоків, партій і т. д.), в ній відбуваються політичні зміни. Але головні процеси все ж таки - повторення на новий лад того, що існувало раніше - само відтворювання.

На стадії відтворювання політичної системи повторюються і закріплюються, видозмінюються і обновляються історичний тип політичної системи, її класова природа, зв'язки з іншими підсистемами суспільства. Відтворюються політичні відносини і інститути, політичні норми і цінності, символи, мова. Відтворюються самі учасники політичного процесу як виразники певних політичних позицій, носії відповідних поглядів, виконавці тих або інших політичних ролей.

Контроль функціонування і розвитку політичної системи досягається шляхом попередження і усунення відхилень поведінки частин політичної системи і учасників політичного процесу від орієнтирів і стандартів діяльності, що задаються.

Результат політичного процесу залежить від сукупності незалежних змінних (наявність ресурсів, сприятливих або несприятливих умов, тобто зовнішнього оточення; від втручання несподіваних, випадкових чинників і т. д.) і залежних, ув'язнених в самому політичному процесі вибраних засобів, методів, виконавців і т. д. і відносин між ними. Велика частина незалежних змінних може і повинна бути врахована в проекті політичного процесу, так само як залежних, проте саме ця друга група чинників понад усе здатна порушити процес.

Разом з тим на політичний процес усередині окремих країн надають значну дію зовнішній чинник, світополітичні та світогосподарські відносини і зв'язки, вся сукупність реалій міжнародного характеру.

2. Типологія політичного процесу.

Політичні процеси в політологічній літературі класифіковані по різних підставах. **Залежно від об'єкту** прояву політичної волі вони підрозділяються на внутрішньополітичні і зовнішньополітичні.

- *внутрішньополітичні* процеси залежать від форми правління і державного устрою держави, правлячої еліти, типу лідерства тощо. Фундаментом внутрішньополітичного процесу будь-якої країни є співвідношення соціально-економічних механізмів, соціальна структура суспільства, що склалася, ступінь задоволеності населення своїм положенням.

- *зовнішньополітичні* процеси визначаються соціально-економічною природою, інтересами і метою держави, балансом сил в світі і в конкретних регіонах тощо

Залежно від термінів протікання політичні процеси розрізняються на *тривалі*, наприклад, перехід від тоталітарного до демократичного режиму, і *порівняно короткострокові*, наприклад, вибори .

Залежно від значущості для суспільства політичні процеси можна розділити на базові і периферійні.

- *Базові* процеси припускають різноманітні способи включення широких верств населення (безпосередньо або через представницькі органи — партії, рухи і ін.) в політичні відносини з державою з приводу реалізації тих або інших соціально-політичних вимог. Базовими також можна назвати політичні процеси, в результаті яких ухвалюються політичні рішення, що зачіпають інтереси великих соціальних спільнот, суспільство в цілому, або процеси, направлені на розвиток і зміну політичної системи.

- *Периферійні* політичні процеси можуть розвиватися на регіональному або місцевому рівні соціально-політичної взаємодії: можуть розкривати динаміку формування окремих політичних асоціацій (партій, блоків, груп тиску і т. д.).

З погляду публічності протікання розрізняють явний (відкритий) і тіньовий (прихований) політичний процес.

- *Відкритий* — характеризується тим, що інтереси груп і громадян виявляються в програмах партій, рухів, у використуванні ЗМІ для обговорення суспільно значущих проблем тощо. Політичний мітинг з вимогами відставки уряду — явний

(відкритий) процес. Рішення уряду про збільшення ставок податкового мита на імпортні товари — також відкритий процес.

- *Тіньовий* процес це приховані дії державних установ, особливо з секретними функціями, наприклад, розвідка. Лобіювання якогось закону в самому найвищому законодавчому органі держави — прихований (тіньовий) процес. В політичних системах низки країн навіть є таке поняття як «тіньовий кабінет». Це група впливових осіб (частина політичної еліти) не посідаючи офіційних державних посад, проте думка яких істотно впливає на ухвалення політичних рішень.

Залежно від масштабів вирізняють такі типи політичних процесів:

- *повсякденні* політичні процеси, у яких беруть участь дрібні суб'єкти з безпосередньою дією індивідуумів, груп і частково інституцій;
- *історичні* політичні процеси, пов'язані із здійсненням якоїсь історичної події, у яких беруть участь крупніші суб'єкти;
- *еволюційні* політичні процеси, у них беруть участь крупні суб'єкти політики (інститути політичної системи). Вони тривають довго. До такого типу належить модернізація політичної системи, демократизація посттоталітарних суспільств.

В політичному житті суспільства мають місце політичні процеси, які володіють власним ритмом або повторюваністю основних стадій взаємодії своїх суб'єктів, інститутів, учасників. Наприклад, виборча компанія, звіт уряду перед парламентом, ухвалення бюджету і т. д.

3. Основні види політичних процесів.

В політологічній літературі прийнято розрізняти наступні види політичних процесів: революція, контрреволюція, повстання, бунт, заколот, путч, політична кампанія, пряма дія в політиці.

Революція - це докорінне перетворення громадського порядку, створення нової політичної системи, заснованої на інших принципах легітимності. Революція виникає як наслідок наростання суперечностей в суспільстві.

У зв'язку з тим, що не всі члени суспільства розділяють погляди з новою владою, може відбутися контрреволюція. *Контрреволюція* - політичний процес, в якому беруть

участь групи, прагнучі до скидання нової політичної еліти і відновлення колишніх порядків.

Реформа - це поступове перетворення економічного і політичного ладу при збереженні його основ і влади правлячої еліти. В ході проведення реформ першорядне значення має забезпечення їх суспільної підтримки, досягнення згоди щодо змісту, типів і методів перетворень. Успіх реформ залежить від своєчасності їх проведення.

Повстання - масовий виступ проти даної влади, існуючого ладу. Мета повстання, як правило, декларативна і нечітка, знаходить обґрунтовування в примітивній програмі і гаслах. Будь-якому повстанню властивий певний рівень організованості. Цілеспрямованість і організованість відрізняють повстання від бунту.

Бунт - це масова стихійна дія, що має високий ступінь інтенсивності. Бунт - це майже завжди у відповідь реакція на екстраординарні дії представників пануючих політичних груп або державних органів. По ступеню інтенсивності до бунту близький **заколот**, який виникає в результаті продуманої, цілеспрямованої підготовки із сторони певної групи осіб. Звичайно він носить озброєний характер, спираючись на частину армії. З розширенням складу учасників заколот втрачає організованість і цілеспрямованість, набуває рис бунту і затухає. Якщо заколот не одержує масової підтримки, він стає **путчем**, тобто виливається в озброєні дії вузької групи осіб, позбавлені серйозної перспективи.

Політична (виборча) кампанія - це система колективних дій, направлених на зміну структури влади, перерозподіл політичних повноважень, формування органів влади. Її успіх в значній мірі залежить від підтримки з боку населення.

Ряд політичних процесів охоплюється терміном **пряма дія**. Цей безпосередній вплив громадян на органи політичної влади шляхом проведення мітингів, демонстрацій і страйків.

Мітинг - збір людей, присвячений обговоренню тієї або іншої проблеми. При проведенні мітингів необхідно враховувати той чинник, що він може стати ареною протистояння різних політичних сил, місцем різних ексцесів. Це вимагає від організаторів мітингу і владних структур чіткої організації, продуманого сценарію, готовності до різних варіантів розвитку подій.

Демонстрація - цей масовий хід прихильників певної ідеї або вимоги, вираз підтримки або протесту проти акції влади. Вона вимагає попереднього планування, підготовки: реклами в газетах, офіційного дозволу влади, виготовлення транспарантів, розподілу ролей, маршруту руху і ораторів.

Страйк - припинення роботи з метою економічного або політичного тиску на владу. Завдяки страйку в короткий час до активної політичної позиції може залучитися величезна маса людей.

Практика політичної дійсності свідчить, що зі всіх політичних процесів до найглибших перетворень приводять революція і реформи.

4. Особливості політичного процесу в Україні

Політичний процес в Україні спрямований на розбудову інститутів незалежної держави та їх трансформацію з постколоніальних і посткомуністичних у демократичні, становлення нових партійної і виборчої систем, радикальні зміни елементів політичної культури, а також реформування всіх сфер суспільного життя. Цей процес характеризується зіткненням інтересів, цінностей тих соціальних і політичних сил, які виступають за реформи, і тих, котрі відстоюють реставрацію старих структур у дещо оновленому вигляді.

Механізм прийняття і виконання політичних рішень в Україні потребує значного вдосконалення. Це, зокрема, стосується процедури узгодження інтересів між різними суб'єктами політики, експертної оцінки проектів, нормативної основи чіткого визначення компетентності й відповідальності керівних центрів прийняття рішення, а також формування адміністративної еліти.

Другою виразною рисою політичного процесу в Україні є його кулуарність, закритість. Державна еліта часом не бажає, а часом не може залучити громадськість у процес розробки і прийняття державно-політичних рішень. А залучаючи – використовує лише в ролі пасивного і мовчазного аргументу на підтвердження власних суто корпоративних планів.

У більшості населення не сформовані ще соціальні інтереси і соціальний статус, і тому вона часто є об'єктом маніпуляції між різними політичними силами. Крім цього, в умовах різкого погіршення життєвого рівня населення швидко проходить процес

створення маргіналізованих і люмпенізованих груп, які орієнтуються в перспективі на соціальну і політичну нестабільність, екстремістські дії у повсякденному соціально-політичному житті

Політичний процес в Україні характеризується зіткненням різних групових інтересів і цінностей у боротьбі за розподіл влади і власності, що призводить до політичних конфліктів.

Ряд конфліктних ситуацій в Україні виникає через поспішність прийняття і недостатню обґрунтованість політичних рішень.

Основними недоліками прийняття політичних рішень є: відсутність цивілізованого механізму погодження інтересів різних соціальних груп на стадії обговорення рішення через легальне лобіювання, а також врахування оцінок незалежної наукової експертизи; дефіцит кадрів із сучасною управлінською освітою; не забезпечений механізм противаг і стримувань, а також юридичної відповідальності між різними центрами прийняття політичних рішень. У сучасному політичному процесі України домінуючою стає тенденція зміцнення інститутів Української держави, надання їм сучасного демократичного змісту шляхом конституційної реформи, а також прискорення процесу економічної модернізації.

Аналіз головних специфічних рис політичного процесу веде до висновку, що політичний простір української держави являє собою поле своєрідного унікального гео- і соціополітичного компромісу на рівні регіональних еліт, з одного боку, та міжнародних центрів впливу (по лінії Росія – Захід), з другого. Формуванню такого компромісу сприяє в певній мірі глибока суспільно-економічна криза, яка поглинає значні суспільні і владні ресурси, а також нерозвиненість громадянського суспільства, тобто відсутність повноцінної суспільної опозиції владі. Отже, політичний процес в Україні знаходиться на стадії свого становлення, конституювання, об'єктивно фіксуючи і продукуючи стан загальної соціальної стагнації.

ТЕМА 6. ОСОБИСТІСТЬ І ПОЛІТИКА

1. *Людина як суб'єкт і об'єкт політики*
2. *Політична участь*
3. *Політична соціалізація*

4. Політичне лідерство

У демократичному суспільстві політика здійснюється людьми і для людей. Людина, особистість – первісний суб'єкт політики, наділений здатністю брати участь у політичному житті, впливати на владу. Політична активність людини, міра її участі в політичному житті, суспільна зрілість значною мірою залежить від якості політичної соціалізації. Засвоюючи знання про політику, набуваючи досвіду політичної діяльності, людина стає громадянином – свідомим учасником політичного процесу.

1. Людина як суб'єкт і об'єкт політики

Первісним і основним носієм політичних і владних відносин в суспільстві є людина. Її інтереси, цілі, устремління, інтегровані в різноманітні соціальні і економічні структури, визначають в кінцевому рахунку напрямки політичного розвитку суспільства.

Проблема особистості має в політичній науці три головних аспекти:

- 1) власне людина з притаманними їй рисами і якостями: інтелектуальними, емоційними і вольовими;
- 2) особистість як представник групи: статусної, класової, соціально-етнічної, член організації, парламентарій;
- 3) особистість як свідомий, активний учасник суспільного і політичного життя, людина, яка звичайно взаємодіє з владою і виступає суб'єктом і об'єктом впливу політики.

Місце людини в політичному житті в загальному плані розглядалось в багатьох політичних вченнях. Уже в стародавні часи появляються вчення, по-різному оцінюючі відношення особистості до політики і держави. Найбільш впливові серед них – вчення Конфуція, Платона і Аристотеля.

Конфуцій розробив патерналістську концепцію держави, згідно з якою держава зображувалась як одна велика патріархальна сім'я, в якій вся повнота влади належить правителю-батьку. В патерналістській концепції влади рядовій людині виділяється роль простого виконавця царської волі, тобто пасивного, без свідомого учасника політики.

В політичній концепції Платона розроблена тоталітарна трактовка особистості. При такому розумінні особистості питання про її автономію і політичні ролі свідомо виключається і людина виступає лише об'єктом влади.

У вченні Аристотеля політичне життя суспільства розглядалося в співвідношенні з природою людини. Аристотель вважав індивіда істотою політичною за своєю природою в силу її приреченості жити в суспільстві, колективі. В державі як вищій формі спілкування людей реалізується природа людини – індивід стає органічною частиною живого і цілісного організму. Хоча Аристотель і виступав за пріоритет держави у відношеннях з громадянами, але на відміну від Платона він – противник одержавлення суспільства. В цілому ж Аристотель, як і його попередники, не відокремлює особистість і суспільство від держави.

В політичній концепції Макіавеллі людина розглядалась як начало негативне, а відносини між людьми характеризувались формулою "людина людині – вовк". Люди об'єднувалися в натовп темних і неосвічених людей. По Макіавеллі, правитель повинен вважати всіх людей злими. Проте Макіавеллі був і теоретиком організаційної поведінки людей. З його іменем пов'язана теорія еліт, технології ефективного лідерства.

Роль особистості в політиці в загальному плані розглядалась в багатьох політичних вченнях. Проте переважно розглядалась роль видатних політиків в співвідношенні з діяльністю народних мас, класів і навіть натовпу. В політичних вченнях мова йшла переважно про політичну роль видатних особистостей – державних діячів, керівників політичних рухів, ідеологів, вождів, тобто тих, хто здійснював помітний вплив на політику і маси. Тому політика часто персоніфікується, одержує ім'я того, хто її визначив або здійснив. При цьому менш за все виявилось розробленим питання про роль "рядової" або "масової" особистості. І тільки в другій половині XX ст. під впливом краху тоталітарних режимів і подальшої демократизації суспільного життя цьому напрямку в політичних вченнях стали приділяти достатньо серйозну увагу.

Політика в будь-якому прояві так чи інакше відображається в долях простих людей. В цьому сенсі завжди можна сказати, що кінцевим об'єктом політики завжди

виступає рядовий громадянин. Ця обставина обумовлює активну позицію рядового громадянина в політичному житті, тобто щоб він виступав в якості суб'єкта політики.

Активне включення особистості в політичний процес потребує певних передумов. Їх можна розділити на три групи: матеріальних, соціо-культурних і політико-правових. Досвід показує, що для участі людини в нормальній політичній діяльності необхідно первісне задоволення його життєвих потреб. Спостереження показують, що чим більш багате суспільство, тим більше воно відкрито демократичним формам функціонування. Рівень добробуту здійснює помітний вплив на політичні переконання і орієнтації людини.

Необхідною умовою забезпечення ефективних можливостей впливу особи на державу і її органи є політична культура людини, особливо такий фактор культури, як освіта. Неграмотна людина стоїть поза особисто усвідомленою політикою, є об'єктом політичних дій, а не їх суб'єктом. І навпаки, чим вищий рівень освіти людини, тим краще вона політично орієнтована і, головне, схильна до демократичних орієнтацій, установлень і вчинків.

Суттєвою передумовою активної політичної участі є також політико-правові фактори. До них відносяться демократичний політичний режим, домінування в суспільстві демократичної політичної культури, правова забезпеченість демократичних процедур формування всіх структур влади, участь членів суспільства на всіх стадіях політичного рішення.

Таким чином, політична діяльність особистості ґрунтується на сукупності певних передумов, які або сприяють розвитку політичної активності, розкриттю потенціальних якостей людини як суспільно-політичного діяча, формуванню особистості, як дійсного суб'єкта політичного життя суспільства, або суттєво утруднюють всі ці процеси і консервують політичну апатію і пасивність.

2. Політична участь

Проблема особистості як суб'єкта політичної діяльності не зводиться тільки до умов, в яких здійснюються її політичні функції. Багато залежить від політичної активності людини, від міри реалізації нею своєї ролі суб'єкта політики. В цьому

відношенні за звичаєм виділяють два аспекти – участь рядових громадян в суспільно-політичному житті і політичну діяльність осіб, для яких політика стала практично професійним заняттям.

Для визначення дій рядових громадян в сфері політики використовується поняття *"політична участь"*. Під ним розуміється участь в політиці автономних громадян, які не являються ні політичними лідерами, ні функціонерами владних структур чи політичних партій. Політична участь передбачає подолання відчуження особистості від влади і політики, її активне залучення в політичний процес.

Політична активність громадян різна. В сучасних демократіях політична активність громадян проявляється головним чином участю в голосуванні на виборах, референдумах, в різних формах тиску на владні структури при прийнятті і реалізації тих чи інших важливих рішень.

Найважливішим механізмом залучення громадян в політичний процес є діяльність політичних партій, громадсько-політичних організацій і рухів. Саме вони виступають частіш за все ініціаторами й організаторами таких дій громадян, як участь в виборчих компаніях, демонстраціях, мітингах, збір підписів під петиціями і т. п. Основна маса населення проявляє помірний інтерес до політики і обмежується голосуванням на виборах і епізодичною участю в заходах місцевих органів. Різке підвищення політичної активності відбувається в періоди політичної нестабільності. Проте така активність може носити деструктивний характер.

Участь громадян у політиці є одним із центральних індикаторів якісних особливостей політичних систем, міри їх демократизації. В демократичному суспільстві ця участь масова, свободна і дієва в вирішенні питань, що торкаються суттєвих інтересів громадян. В авторитарному суспільстві частина населення повністю або частково відсторонена від участі в політиці. Тоталітарне ж, навпаки, прагне до мобілізаційного залучення в ритуальні дії підтримки режиму максимальною часткою населення.

Політична участь класифікується політологами за такими критеріями:

- за масштабами участь здійснюється на рівні місцевої, регіональної, державної, чи міжнародної політики;

- *за силою політичного впливу* участь поділяють на пряму (безпосередню) чи опосередковану, загальну й обмежену;
- *за ступенем активності* – пасивна і активна;
- *за системою використаних політичних засобів* виокремлюють мирні й насильницькі, добровільні й примусові, традиційні й інноваційні різновиди політичної участі;
- *за критерієм законності* прийнято виділяти конвенціональна та неконвенціональна форми політичної участі.

Конвенціональна участь – поведінка, яка використовує законні або ті, що відповідають загальноприйнятим нормам форми вираження інтересів і впливу на владу. Основною формою конвенціональної поведінки є участь у виборах. Участь у виборах дозволяє обмежити прояв небезпечних для політичної системи форм масової активності, спрямувавши їх в інституціональне (регульоване нормами) русло, коли невдоволені політикою уряду люди виражають свій протест, голосуючи за переміни. А інша частина громадян завдяки виборам демонструє підтримку урядовому курсу. Вже на цьому прикладі можна побачити, що конвенційна участь орієнтована на досягнення різних завдань.

Американські політологи К. Джандра, Дж. Беррі та Дж. Голдман виділили два види дій:

- дії, що демонструють підтримку влади і політичної системи – участь у святкових заходах з приводу будь-яких подій, робота в якості спостерігача на виборах. Навіть піднімаючи державний прапор у святкові дні, прикріплюючи на одяг знаки з державною символікою, людина демонструє підтримку країні і побіжно її політичній системі;
- дії, засобом яких громадяни намагаються вплинути на владу і змінити певні сторони суспільного життя.

В цю групу об'єднані такі форми участі:

- голосування за партії і політиків, які виражають інтереси певної групи виборців;

- контакти з офіційними особами (найчастіше з представниками місцевих органів влади), щоб привернути їх до будь-яких проблем;
- ініціативні рухи (збір підписів за проведення референдуму з яких-небудь питань, письмові звернення в органи влади, в ЗМІ);
- участь у санкціонованих мітингах, демонстраціях;
- особливі форми участі – лобіювання, фінансування виборчих компаній.

Неконвенційна участь – незаконна або така, що суперечить загальноприйнятим політичним нормам поведінки. Вона проявляється у формах протесту, у непокорі державній владі. До подібних акцій громадяни вдаються у тих випадках, коли відсутні інші канали вираження їх інтересів, або традиційні форми участі виявляються неефективними, а самі люди відчують недовіру до політичної системи.

Неконвенційна поведінка поділяється на ненасильницькі і насильницькі види. До перших можна віднести мітинги і марші протесту проти яких-небудь дій офіційної влади, пікети, сидячі страйки у громадських містах і під вікнами урядових будівель, перекриття транспортних магістралей. Ці дії можуть здійснюватися з порушенням діючого законодавства.

Далеко не всі акції протесту досягають результату, більше того, вони можуть перерости у форми конфронтації з використанням насильства. Неконвенційні насильницькі форми участі охоплюють спектр дій від масових безпорядків і псування майна до тероризму.

У широкому контексті під тероризмом розуміють політичний терор держави проти свого народу чи політичних діячів інших країн. Вбивства політичних конкурентів. У більш конкретному розумінні тероризм розглядається як опозиційна діяльність екстремістських організацій чи окремих осіб, метою яких є систематичне або одиничне застосування насилля (чи його загрози) для залякування населення і погроз урядові. Характерною відмінністю політичного тероризму від суто кримінальних злочинів є проведення таких насильницьких акцій, які мають викликати шок у суспільстві, широкий негативний резонанс та цим вплинути на прийняття політичних рішень і на весь політичний процес.

До заходів і методів тероризму належать: вбивства політичних діячів; викрадення; погрози; шантаж; організація вибухів у громадських місцях; захоплення споруд і організацій; захоплення і утримання заручників; провокування озброєних зіткнень, викрадення літаків та інших транспортних засобів. Члени терористичних угруповань намагаються виправдати свої дії, як правило, якимись "високими цілями", неможливістю інакше вплинути на ситуацію. Однак мотивація терористичної діяльності насправді ширше – тут є і матеріальна зацікавленість, і соціальна невдоволеність, і психопатологія агентів тероризму, і, безперечно, ідейно-політичні настанови.

Політичній участі протистоїть такий тип політичного поведінки як політичне відчуження.

***Політичне відчуження** – процес, який характеризується сприйняттям політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, які панують над людиною, пригнічують її.*

Відчуження може бути наслідком впливу об'єктивних умов політичного життя, політичної системи, політичного режиму. Воно пов'язане зі структурними відносинами панування й підкорення, присвоєння та експлуатації, влади й контролю в суспільстві.

Політичне відчуження зумовлене й такими причинами, як втрата соціальних ідеалів, зневіра в будь-яких владних структурах, психологічна втома від нескінченного потоку політичної демагогії, непродуманих рішень та відверто цинічної брехні.

Сучасну політичну апатію можна розглядати і під кутом зору прагнення людини до само відгородження від політики. Одним із чинників такого ставлення є обмеження, що їх влада накладає на свободу слова й вираження особистих поглядів. Існують і інші причини. На індивіда може впливати слабка політична активність інших членів суспільства. Він може належати до групи, де політична апатія є позитивною моделлю поведінки.

Суттєво позначається на політичній поведінці й усвідомлення політичної ефективності. Тобто мається на увазі особисте відчуття індивіда, пов'язане з

реальним впливом на політичний процес, на основі чого особистість задається питанням, а чи є сенс виконувати свої громадські обов'язки?

Проявами відчуження є конформізм (пристосовництво, пасивне беззаперечне прийняття існуючих порядків), соціальна апатія, абсентеїзм (ухилення виборців від участі в голосуванні на виборах парламенту, президента, місцевих органів влади тощо), відсутність інтересу до політичних знань, подій, відмова від виконання громадського обов'язку як форма протесту проти політики, влади, її лідерів.

3. Політична соціалізація

Становлення особистості в якості суб'єкта політики проходить поступово по мірі розвитку соціальної природи людини в процесі її політичної соціалізації.

***Політична соціалізація** – процес засвоєння індивідом упродовж життя політичних знань, норм і цінностей суспільства до якого він належить.*

Політична соціалізація – частина загальної соціалізації особистості, її залучення до соціального досвіду, накопиченого попередніми поколіннями людей - другими словами, мова йде про формування життєвої позиції людини на базі засвоєння соціального досвіду, її громадянського становлення.

В процесі політичної соціалізації особистість одержує певні знання про політичне життя, набуває навиків суспільно-політичної діяльності, котрі дозволяють їй стати повноправним учасником політичних відносин. Разом з тим відбувається процес формування певних орієнтацій, переваг, установок особистості в сфері політичної реальності.

В результаті політичної соціалізації формується політична свідомість, закладаються основи для її політичної поведінки. Проте соціалізація особистості не передбачає пасивного засвоєння цінностей, які культивуються політичною системою. Важливе значення мають політична практика, власний соціальний досвід особистості і вироблення на цій основі раціональної, адекватної політичної поведінки.

Політична соціалізація – складний і багатофакторний процес. Темпи і рівень соціалізації обумовлюються багатьма факторами. В їх числі вплив:

а) макросередовища – суспільно-економічної формації, держави, класу, нації, інших соціальних груп, політичної культури суспільства;

б) мікросередовища – інституційних і неформальних спільностей, школи, родини, окремих особистостей;

в) біопсихологічних характеристик;

г) самовиховання.

Політична соціалізація здійснюється двома шляхами.

Перший – це ціленаправлені зусилля політичної системи по політичному освіченню населення. Сюди відносяться перш за все соціалізуючий вплив вивчення політичної науки, історичних і суспільствознавчих дисциплін в освітніх установах, вплив офіційної пропаганди, пропаганди політичних партій і рухів, особливо в період передвиборчих компаній.

Другий шлях – це стихійний вплив на політичну свідомість і поведінку особистості соціальної і політичної практики на макрорівні – міжнародних і внутріполітичних реальностей, глобальних проблем сучасності, економічної і соціальної ситуації, окремих політичних подій і т. п. Слід сказати, що стихійність цього впливу відносна: вона опосередковується засобами масової інформації, які привносять свій вклад в інтерпретації соціальної і політичної практики.

Важливим фактором політичної соціалізації є особиста участь індивіда в суспільно-політичному житті. Саме в процесі практичної політичної активності здійснюється перехід одержаних знань в переконання, їх перевірка особистим досвідом, відхід від деяких ілюзорних уявлень. Особистий досвід допомагає людині коректувати раніш одержані уявлення, засвоювати нові для неї цінності і зразки політичної поведінки.

Політична соціалізація особистості розпочинається в дитинстві і продовжується все життя. В ній можна виділити два етапи соціалізації – первинну і вторинну.

Первинна соціалізація починається з раннього дитинства. Спочатку головними агентами соціалізації є батьки, причому саме вони виступають для дитини першими фігурами влади. Система заохочення або покарання, яка використовується батьками, формує перші уявлення про систему контролю і санкції. В сім'ї відбувається

знайомство з моральними, соціальними, релігійними цінностями. Нарешті від батьків діти дізнаються про партійну приналежність, про вибори, про політичних лідерів.

Первинна соціалізація продовжується у школі, де діти дізнаються про державні символи, національних героїв, отримують уроки патріотизму.

Фактором соціалізації виступає і найближче оточення індивіда: друзі, ровесники, сусіди. Причому цінності та установки, які формуються під впливом цих агентів, можуть суперечити цінностям, які намагаються привити школа і держава.

Вторинна (продовжена) соціалізація характеризується формуванням власного ставлення до політичної системи. Особистість безпосередньо включена в політичне життя, безпосередньо взаємодіє з політичними і владними структурами (партіями, органами влади, судами). На основі накопичених знань і досвіду особистість здатна здійснювати відбір певних політичних цінностей, відмовлятися від попередніх і сприймати нові.

Важливими агентами вторинної соціалізації виступають ЗМІ: газети, журнали, телебачення, радіо. Саме з них доросла людина отримує більшу частину інформації про політичні події. Особливо велика роль телебачення. Читання суспільно-політичних газет і журналів вимагає інтелектуальних зусиль, передбачає певний освітній рівень. Телебачення в цьому плані є більш простим каналом передачі інформації, що дозволяє поєднувати й усну мову й зображення. Теми, передані у візуальних формах, запам'ятовуються частіше, ніж теми, передані в письмовій чи усній формі.

Політична соціалізація – це процес, конкретно-історичний зміст якого не в останню чергу визначається типом політичного режиму в країні. В демократичних суспільствах він передбачає формування політичної терпимості, толерантного ставлення до іншої думки і чужої політичної позиції, здатність до компромісів і політичного консенсусу.

Принципи політичної соціалізації у недемократичних, тоталітарних суспільствах спрямовані на забезпечення єдності суспільства через придушення волі

індивіда. Вона здійснюється через нав'язування індивіду певної системи політичних та ідеологічних цінностей та орієнтацій.

Головна функція політичної соціалізації – сформувати самостійного та відповідального суб'єкта політики. Високий рівень політичної соціалізації індивідів є передумовою високого рівня розвитку суспільних відносин та їх стабільності.

4. Політичне лідерство

*Особистість, що робить постійний і вирішальний вплив на суспільство, державу, організацію, називається **політичним лідером**.*

Поняття “лідер” походить від англійського “leader”, що означає ведучий, керуючий іншими людьми. Зміст даного слова досить точно відображає призначення людини-лідера, її місце й роль у суспільстві, процеси, до яких вона причетна, її функції. Для лідера характерна здатність впливати на інших людей у напрямку організації їхньої спільної діяльності для досягнення певних цілей. Лідери очолюють, ведуть за собою різні людські спільності – від невеликих груп людей до співтовариств державного рівня.

Становлення й функціонування лідерів – це об'єктивне й універсальне явище; об'єктивне – тому що будь-яка спільна діяльність має потребу в організації, у виробленні найбільш раціональних і прийнятних шляхів досягнення цілей. Ці функції виконують люди, у яких вірять, які мають авторитет, люди високоактивні й енергійні. Універсальне явище – тому що лідер необхідний для всіх видів спільної діяльності людей, груп, організацій, рухів. Можна говорити про лідерів у політиці, бізнесі, науці, мистецтві, релігії, партіях, профспілках, студентських групах і т. д.

З поняттям “лідер” тісно пов'язане інше поняття – “лідерство”. Під ним розуміється складний механізм взаємодії лідерів і підлеглих. Цей механізм припускає, з одного боку, генерування лідером нових ідей, активний і діючий вплив на людей, керування ними. З іншого боку – готовність людей підкорятися лідерові, йти за ним, брати участь у виконанні поставлених ним завдань.

Політичний лідер – це не просто людина, що керує політичними процесами, здійснює функції по управлінню суспільством, політичною організацією або рухом. *Політичний лідер – це той, хто здатний змінювати хід подій і спрямованість*

політичних процесів. Тому очевидно, що не кожен прем'єр-міністр, монарх, керівник політичної партії, а тим більше парламентарій, стає політичним лідером. Політичні лідери активізують політичні процеси в суспільстві. Вони висувають програми, що визначають хід історичного розвитку суспільства. Реальна політика ніколи не вершилася без участі політичних лідерів, які виступають головними діючими особами в політичних процесах, їхніми основними стимуляторами.

Політичні лідери загальнодержавного, загальнонаціонального масштабу – це державні діячі, керівники великих партій, депутати, лідери суспільно-політичних рухів, ініціатори різного роду суспільних об'єднань. Їх характеризує можливість реально впливати на політику: визначати стратегію розвитку суспільства, формувати уряди, контролювати кабінети міністрів.

Політичне лідерство – це механізм і конкретні способи реалізації влади. Політичне лідерство являє собою вищий рівень лідерства, оскільки воно відображує політичні процеси й відносини у вищих структурах влади, фіксує владні відносини між суб'єктом й об'єктом політики на вершині політичної піраміди.

Феномен лідерства намагаються пояснити багато теорій.

Основні теорії політичного лідерства: теорія рис, ситуаційна теорія, психологічна теорія.

Прихильники *теорії рис* розглядають лідера як сукупність його певних психологічних рис, наявність яких сприяє висуванню індивіда на лідируючі позиції, і наділяють його здатністю приймати владні рішення відносно інших людей. Серед найбільш значимих рис лідера називалися такі, як ініціативність, компетентність, гострий розум, ентузіазм, упевненість, дружелюбність, товариськість, почуття гумору й т.д. До обов'язкових якостей сучасних політичних лідерів у демократичних країнах все частіше додають фото - і телегенічність, зовнішню привабливість, здатність вселяти людям довіру й ін.

Для перевірки теорії рис були проведені великі конкретні дослідження. Вони значною мірою поставили під сумнів цю концепцію, тому що виявилось, що при детальному аналізі індивідуальні якості лідера майже в точності збігаються з повним набором психологічних і соціальних ознак особистості взагалі. До того ж

багато видатних здібностей людей протягом багатьох років, а часто й всього життя виявляються незатребуваними, не знаходять застосування.

Однак, все це зовсім не означає повного заперечення теорії рис. Очевидно, що для того, щоб здобути лідируючі позиції в умовах конкуренції дійсно потрібні певні психологічні й соціальні якості. При цьому їхній набір значно варіюється залежно від історичних епох, окремих держав і конкретних ситуацій.

Ідею залежності лідерства від певних соціальних умов обґрунтовує й розвиває *ситуаційна теорія*. Вона виходить із відносності й множинності лідерства. Лідер – функція певної ситуації. Саме сформовані конкретні обставини визначають відбір політичного лідера й детермінують його поведінку. Так, наприклад, в ісламському Ірані неминуче будуть відкинуті політики європейського або американського типу. Точно так само і релігійний лідер-пророк не зуміє виявити себе на політичній арені Заходу.

Очевидно, що вимоги до лідера значно різняться й залежно від того, чи перебуває дана держава в стані кризи або ж розвивається стабільно.

З погляду ситуаційного підходу лідерські якості відносні. Одна людина може виявити риси лідера на мітингу, друга – у повсякденній політико-організаційній роботі, третя – у міжособистісному спілкуванні й т. п. У цілому ж лідерів відрізняють головним чином цілеспрямованість, готовність взяти на себе відповідальність за рішення того або іншого завдання, а також компетентність.

Природа політичного лідерства досить складна й не піддається однозначній інтерпретації. Прояснити його суб'єктивні механізми допомагають *психологічні теорії* й, зокрема, психоаналітичне пояснення лідерства. Як уважав основоположник психоаналізу З.Фрейд, в основі лідерства лежить подавлене лібідо – переважно несвідомий потяг сексуального характеру. (Послідовники Фрейда трактують лібідо більш широко – як психічну енергію взагалі). У процесі сублімації воно проявляється в прагненні до творчості й, у тому числі, до лідерства. Фрейд виділив дві категорії індивідів за критерієм їхнього відношення до лідерства: ті, хто прагнуть до влади, і ті, хто відчуває внутрішню потребу в підпорядкуванні, у чийсь заступництві.

Французький дослідник психології мас Г. Лебон розділяв народ на лідерів і масу. Значення лідерів у суспільному житті він сильно перебільшував, а роль юрби, навпаки – недооцінював. Він вважав, що лідерами можуть бути всі, досить тільки їм навчитися володіти психологією мас. Юрба завжди шукає вождя й сама, на думку Г. Лебона, прагне до підпорядкування.

Помітний внесок у розвиток психоаналізу внесли вчені Франкфуртської школи Е. Фромм, Т. Адорно й ін. Вони виявили тип особистості, схильний до авторитаризму й прагнучий до влади. Така особистість формується найчастіше в суспільствах, охоплених системною кризою, у результаті чого переважає атмосфера масового розпачу й тривоги. При цих обставинах народ шукає свого рятівника й готовий довірити йому свою долю. Авторитарний лідер прагне підкорити собі всі структури громадянського суспільства, схильний до містики, керується в першу чергу емоціями й не терпить рівності й демократії.

Для вивчення природи лідерства велике значення мають типологізації політичних лідерів. Відповідно до різних підстав і критеріїв виділяють безліч типів лідерства (див. табл. 1).

Таблиця 1 – Типи політичного лідерства

Підстави типологізації	Типи
Залежно від ресурсів підпорядкування(класифікація М. Вебера)	Традиційний Раціонально-легальний Харизматичний
Залежно від методів керування	Авторитарний Демократичний
Залежно від цілей лідерів й їхнього впливу на суспільство	Консервативний Реформаторський Револьюційний

Багато дослідників лідерства опираються на типологію, розроблену німецьким філософом і соціологом М. Вебером. Його типологія опирається на поняття “авторитет”. М. Вебер розумів під лідерством здатність віддавати накази й домагатися покори. В основі цієї здатності лежать різні ресурси, які забезпечують

підпорядкування лідерів з боку населення. Добровільне підпорядкування лідерів (це і є авторитет) досягається різними засобами. М. Вебер виділяв три типи лідерства:

1. *Традиційне* – право на лідерство засновано на існуючих у суспільстві традиціях. Наприклад, старший син монарха після його смерті визнається монархом. Такий тип лідерства в більшій мірі властивий доіндустріальному суспільству.

2. *Раціонально-легальне* – право на лідерство виникає внаслідок установлених у даному співтоваристві формальних узаконених процедур. Це по суті справи бюрократичне лідерство. У ньому урядовець-лідер-чиновник одержує авторитет не в силу традиції або якихось особливих якостей, а як виконавець певної державної функції.

3. *Харизматичне* – засновано на вірі в екстраординарні здатності лідера, на культі його особистості. Воно має емоційну основу. Харизматичний авторитет не пов'язаний з нормативним порядком призначення на керуючу посаду й залежить також не стільки від ідей, скільки від прихильності мас, їхньої віри в особливі якості вождя, від їхнього преклоніння перед ним.

По М. Веберу, такий лідер здатний запропонувати суспільству нові відповіді на хвилюючі його питання й виступити з ініціативами, які виходять за рамки того, що прийнято в даному суспільстві, і у звичайних умовах були б ефективно блоковані. Отже, харизматичний лідер найчастіше грає новаторську або революційну роль.

Сила харизми лідера може бути настільки велика, що його недоліки нерідко сприймаються як достоїнства (наприклад, авторитарність), стають частиною еталонного образу вождя. Такому лідерові прощаються провали в політиці, нелегітимні дії. Відповідальність за перші покладається на оточення лідера, другі – сприймаються як щось виправдане обставинами, турботою про благо народу.

Іноді абсолютизація ролі лідера приймає форму культу особистості, язичеського преклоніння перед харизматичною фігурою.

Можлива диференціація й типологія політичних лідерів залежно від використовуваних ними методів управління суспільством. Відповідно до даного критерію в політології виділяють два стилі – демократичний й авторитарний.

Демократичний політичний лідер ініціює максимальну участь кожного в діяльності групи, не концентрує відповідальність у своїх руках, а намагається розподілити її серед членів групи. Такі лідери відкриті для критики, доброзичливі до людей, створюють атмосферу співробітництва й спільності інтересів.

Авторитарний політичний лідер орієнтується на недемократичні, монопольні методи управління. Зв'язки між членами групи при такому лідері зведені нанівець або ж проходять під його жорстким контролем. Він не допускає критики, інакомислення, віддає перевагу одноособовому напрямку впливу, заснованому на погрозі застосування сили.

Одним з узагальнюючих критеріїв для типології політичних лідерів є цілі, які вони ставлять, і вплив, який вони здійснюють на суспільство. За цими критеріями американський політолог Р. Такер виділяє три типи політичних лідерів: консерватори, реформатори, революціонери.

Консерватори направляють всю свою активність і всі свої дії на обґрунтування необхідності збереження суспільства в його сучасному виді.

Реформатори прагнуть до радикального перетворення суспільного устрою за допомогою проведення широкомасштабного реформування, насамперед, владних структур.

Революціонери ставлять метою перехід до принципово іншої суспільної системи.

ТЕМА 7. КУЛЬТУРА ЯК РЕГУЛЯТОР СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

1. *Поняття та функції культури.*

2. *Основні елементи культури.*

3. *Види та форми культури.*

4. *Культурний шок.*

1. Поняття та функції культури

У науці та й у повсякденному житті важко знайти поняття, яке б використовувалося частіше й мало б більше значень, ніж поняття культура. Тому дуже складно дати єдине визначення, в якому були б враховані всі відтінки й

значення цього слова. Термін «культура» має латинське походження (*cultura* – догляд, обробка) і спочатку означало обробку землі, вирощування врожаїв. На сьогоднішній день існує безліч визначень поняття «культура», часто це поняття вживається як синонім цивілізації, суспільства, наприклад, «культура майя» або «трипільська культура». Але кожного разу термін «культура» завжди розуміємо як надбання людей, на відміну від того, що дає нам природа. Тому культура не успадковується генетичним шляхом, вона безпосередньо пов'язана із суспільством. Жодна культура не може існувати без суспільства, але також жодне суспільство не може існувати без культури.

Під *культурою* ми будемо розуміти явища, властивості, елементи людського життя, які якісно відрізняють людину від природи.

Основними ознаками культури є:

1. **Специфічність.** Культура – це специфічно людський спосіб діяльності, в якому людина формує, розвиває, та реалізує свої здібності в процесі створення та освоєння культурних цінностей.
2. **Позабіологічність.** Регуляція механізмів поведінки членів суспільства має не біологічний (інстинкти), а соціальний характер.
3. **Продуктивність.** Духовні потенції людини реалізуються в певних продуктах культури.
4. **Технологічність.** Культура характеризує активне ставлення людини до природи і суспільства.
5. **Стереотипність.** Культура передбачає здатність відтворювати створені раніше матеріальні та духовні цінності, дотримуватися традицій.
6. **Інформативність.** Культура відображає в універсальних (зрозумілих всім) формах оточуючу дійсність.
7. **Нормативність.** Виявляється в здатності культури формувати певні зразки, еталони поведінки і впливати на людей з метою їх виконання.
8. **Комунікативність.** Культура об'єднує і згуртовує людей у процесі створення та засвоєння культурних цінностей.

Сьогодні існує низка наукових дисциплін, які займаються описом та аналізом культури. Це – етнологія, етнографія, культурна та соціальна антропологія, культурологія, філософія та соціологія культури.

Етнологія, етнографія, культурна та соціальна антропологія – це порівняльні науки про культури різних суспільств і епох, які базуються на збиранні та аналізі емпіричного матеріалу.

Філософія культури визначає сутність, мету та цінності культури, її умови та форми проявлення.

Культурологія – досліджує загальні закономірності формування, функціонування і розвитку культури як єдиної системи.

Соціологія культури розглядає формування і функціонування культури у зв'язку з іншими соціальними інститутами щодо конкретно-історичної ситуації.

Відповідно до *соціології культури* **культура** – це сукупність норм, цінностей, а також це людська діяльність з їх створення, збереження та передачі. Саме це значення буде використовуватися у викладенні наступного матеріалу.

Можна сформулювати такі практичні критерії розрізнення наук про культуру:

- в етнології та етнографії переважає емпіричний опис окремих елементів культури, а у культурній та соціальній антропології – теоретичне узагальнення;
- культурні та соціальні антропологи аналізують, як правило, традиційні суспільства, а соціологія культури – сучасні;
- всі перераховані вище науки (етнологія, етнографія, культурна та соціальна антропологія, соціологія культури) є емпіричними науками, а філософія культури – теоретичною.

Основними функціями культури у суспільстві є:

1. *Функція адаптації*. Культура забезпечує пристосування до середовища: природного, історичного, психологічного (реальність психічних процесів людини також це елемент середовища, до якого людина як свідоме «Я» повинна пристосуватися). Культура виконує функцію адаптації і за відношенням до суспільства в цілому, і за відношенням до конкретного індивіда.

2. *Функція соціалізації*. Засвоюючи культурні зразки і культурні навички, біологічний індивід стає людською істотою, яка здатна мислити, говорити, цілеспрямовано діяти та взаємодіяти з соціальним оточенням.

3. *Світоглядна функція*. Культура пояснює світ і надає сенс людському існуванню.

4. *Функція легітимації*. Культура обґрунтовує і підтримує соціальний порядок, що склався.

5. *Функція інтеграції*. На базі загальних цінностей, норм і уявлень культура об'єднує людську спільність.

6. *Функція ідентифікації*. Спираючись на вироблені культурою ідеї і уявлення про реальність, людина створює власний «образ себе» – ідентичність. Формуванню ідентичності сприяє і ототожнення індивідом себе з тією або іншою спільністю – на основі загальної культури.

7. *Функція соціальної зміни*. Винаходи і новації в культурній сфері, наприклад, наукові відкриття, нові релігійні вчення або політичні ідеології можуть служити чинником зміни суспільства.

8. *Регулятивна функція*. Культурні цінності і норми регулюють поведінку індивідів у суспільстві.

9. *Комунікативна функція*. Ця функція пов'язана з накопиченням і трансляцією соціального досвіду (зокрема між поколіннями), а також пов'язана з передачею повідомлень у ході спільної діяльності. Існування такої функції дає можливість визначити культуру як особливий спосіб спадкоємства соціальної інформації.

2. Основні елементи культури

Незважаючи на те що культури надзвичайно відрізняються одна від одної, з погляду основних елементів вони завжди складаються **із знаків, цінностей, норм, традицій** (до яких входять звичаї та ритуали або обряди), **техніки і технологій**. Розглянемо кожний елемент окремо.

Знак – це матеріальний предмет, явище, подія, що виступає як об'єктивний заступник певного іншого предмета, властивості або відношення і використовується для придбання, зберігання, переробки та передачі інформації.

Найважливішою знаковою системою є вербальні знакові системи – розмовні мови. *Мову* можна визначити як систему комунікації, яка здійснюється за допомогою знаків, значення яких умовні, але мають певну структуру.

Будь-яка природна мова – це знакова система, що історично склалася, яка закладає основу всієї культури того або іншого етносу, що говорить на даною мовою. Науці відомо близько п'яти тисяч мов, які володіють загальними фундаментальними властивостями й відрізняють мову людини від комунікативних систем тварин, що свідчить про єдність людського роду. У кількісному відношенні мов і етносів на Землі спостерігається різка асиметрія: мов значно більше, ніж етносів. Приблизно від 2,5–5 тис. (або 30 тис. з діалектами) мов на близько 1 тис. етносів.

Мовна система складається на основі психофізіологічних можливостей, закладених у біологічній природі людини (будова мозку, гортані, органів слуху тощо). Проте мова має соціальну природу. Вона формується і розвивається людьми тільки завдяки їх спільній діяльності і спілкуванню.

Базисною структурною одиницею мови є слово. Природна мова – це відкрита знакова система. Вона на відміну від штучних формалізованих мов, здібна до необмеженого розвитку. Ця особливість мови має велике значення для вивчення культури. Історія розвитку культури відбивається в історії розвитку мови.

Різновидом знаків є символи. Люди, як і всі інші живі істоти, сприймають навколишній світ за допомогою органів почуття, але на відміну від інших ми створюємо символи. *Символи* – це поняття й речі, які несуть у собі певний зміст, мають значення для людей однієї культури. Слово, посмішка, картина в приймальні директора, білий халат лікаря або мундир військового, сигнал «SOS» та інше – все це символи, за допомогою яких ми спілкуємося й передаємо інформацію один одному.

Для того, щоб адекватно розуміти один одного людям необхідно оперувати загальноприйнятими значеннями, їм потрібна єдина мова, зрозумілі слова, терміни, знакові системи. Тому люди «домовляються» вважати той або інший звук, рух, кольори, геометричну форму та інше зрозумілими для себе й оточення. Так

з'являються символи – умовні значення, яких не існує в природі. Але ті самі предмети, фізичні явища й жести мають різні значення залежно від контексту культури.

Деякі символи мають виняткове значення для окремої людини й культури суспільства в цілому. До них належать державний прапор, герб, гімн, архітектурні пам'ятники, могили предків тощо. Подібні символи виступають як соціальні цінності, які мають особливе значення в культурі.

Щоб задовольнити свої потреби, людина повинна обов'язково оцінити навколишній світ, його елементи, зв'язки, зрозуміти їхнє значення для себе, виробити уявлення про бажане. Для цього необхідно застосувати абстрактні, узагальнені критерії оцінки. Саме такі узагальнені критерії оцінки дій, зв'язків, явищ, ідей становлять основу культури й мають назву цінностей.

Цінності – це загальні уявлення, які поділяються більшою частиною суспільства, щодо того, що бажано, правильно й корисно.

Цінності завжди лежать в основі моральних принципів. У християнській культурі – це десять заповідей, які ставлять над усе цінність людського життя (не вбий), подружню вірність (не чини перелюбу), повагу до старших (почитай батька свого й матір свою). Ці цінності можна назвати *загальнолюдськими*.

Поряд із загальнолюдськими існують *національні цінності*, які формують основу етнічної культури, сприяють самоідентифікації, об'єднують людей. Це народні традиції, свята, фольклор, історичні реліквії, пам'ятники архітектури тощо.

Аналогічним способом можна виділити *групові, сімейні й навіть індивідуальні цінності*. Наприклад, рушник, фотографія або ювелірна прикраса можуть мати велику цінність для окремої родини або людини і не заслуговувати на увагу всіх інших.

Норми (від лат. norma – правило, зразок) – це загальнозначущі правила поведінки, які санкціонуються суспільством або соціальною групою. Норми завжди регулюють поведінку людей відповідно до цінностей певної культури.

Існує багато класифікацій норм, проте найбільш значущим є *поділ норм за об'єктом та сферою діяльності*. За цим підґрунтям розрізняють правові, моральні,

релігійні, етичні та естетичні норми, а також традиції. Для правових характерне текстуальне закріплення, вони видаються й відміняються державними органами, мають чіткі санкції. Всі інші види норм носять оцінний характер, авторитетом для них виступає громадська думка, а засобом забезпечення – ціннісні орієнтації та настанови особистості.

Виділяють також *норми-правила* та *норми-очікування*. **Норми-правила** регулюють поведінку людини в найбільш важливих системах соціального життя, забезпечуючи гарантії цілісності й усталеності суспільства, виконання яких обов'язково. **Норми-очікування** – це спрямованість людини на бажану поведінку, виконання яких бажане, але допустиме і відхилення.

Виділяють норми **формальні** (чітко сформульовані і зафіксовані в документах) і **неформальні** (що мають характер очікувань та існують тільки в колективній свідомості).

Дотримання або порушення соціальних норм викликає відповідну реакцію з боку оточення, що приймає форму заохочення або покарання. Санкції, наприклад, схвальна посмішка або здивований погляд, створюють систему соціального контролю – різноманітних засобів, за допомогою яких суспільство контролює виконання норм.

Реакції соціального оточення на дотримання або недотримання норм називаються **санкціями**. Санкції можуть бути *позитивними* (схвалення, заохочення) і *негативними* (ізоляція, покарання).

Санкції бувають *формальні*, які спираються на закон, чітко і ясно визначені, мають спеціальні органи, що їх визначають; та *неформальні*, які визначаються моральним засудженням чи заохоченням.

Традиція – (лат. *traditio* – передача, надання) – це універсальна форма закріплення елементів культури, а також універсальний механізм їх передачі.

Таким чином, традиція включає те, що передається (певний обсяг культурної спадщини важливий і необхідний для нормального функціонування і розвитку суспільства), і те, як здійснюється ця передача, тобто внутрішньо - і міжпоколінну взаємодію людей.

Як «родове» поняття традиція включає на рівні «виду» такі категорії як «звичай», «обряд», «ритуал». Поняття «звичай» ширше, ніж поняття «обряд». У найзагальнішій формі звичай може бути визначений як стереотипна форма поведінки, яка пов'язана з діяльністю, що має практичне значення. Таким чином, **звичай** – це певний стійкий зразок, загальноприйнята і практично виконувана норма соціальної поведінки даної етнічної спільності.

Обряд (ритуал) – англ. *ritual/rite/ceremony*; нім. *ritus*. – це такий різновид звичаю, мета і сенс якого – вираження (у більшості випадків символічне) якої-небудь ідеї, дії або заміна безпосередньої дії на предмет уявною (символічною) дією. У науковій літературі синонімом поняття «обряд» часто виступає поняття «ритуал».

Під **технікою** розуміється сукупність штучних знарядь, за допомогою яких чоловік здійснює цілеспрямовану дію на об'єкти навколишнього світу. **Технологію** можна визначити як спосіб виробничої діяльності. Часто слово «технологія» використовується і в ширшому сенсі – як спосіб не тільки виробничої, але і духовної діяльності – сьогодні говорять, наприклад, про «технології управління», «соціальні технології», «політичні технології» і навіть «технології мислення». Іноді поняття «техніка» і «технологія» виступають як синоніми.

Розвиток технологій у сучасному суспільстві привів до формування так званої «техносфери». Величезна кількість технічних пристроїв, які оточують людину, створюють штучне середовище, аналогів якого ніколи не було в минулому.

3. Види та форми культури

Навіть у рамках одного суспільства можна виділити різні види культури.

На підставі її структури виділяють матеріальну культуру, духовну культуру, художню культуру та фізичну культуру.

Матеріальна культура – це матеріальні цінності, створені людьми. До її складу входить культура повсякденності – матеріальна сторона людського побуту (одяг, меблі, начиння, побутова техніка, комунальне господарство, їжа); культура праці (техніка і знаряддя праці, джерела енергії, виробничі споруди, системи

комунікацій і енергетична інфраструктура); культура топосу або місця поселення (тип житла, структура і особливості населених пунктів).

Духовна культура – це ідеальні (тобто нематеріальні) форми суспільного життя, ідеї, які створюють люди. До духовної культури можна віднести релігійну культуру (систематизовані релігійні вчення, традиційні конфесії і деномінації, сучасні культи та вчення, етнографічна релігійність); інтелектуальну культуру (філософія, історія, наука); правову культуру (судочинство, законодавство, виконавська система, законотворчість); політичну культуру (традиційний політичний режим, ідеологія, норми взаємодії суб'єктів політики); етичну культуру (етика як теоретичне осмислення моральності, мораль як суспільний її вираз, моральність як особова норма); педагогічну культуру (ідеали і практика освіти та виховання). Слід звернути увагу, що до поняття «духовна культура» відносяться і матеріальні об'єкти, які включають світ духовної культури: бібліотеки, музеї, навчальні заклади, суди тощо.

Художня культура – це сукупність усіх видів художньої діяльності, включаючи продукт і процес цієї діяльності. До складу художньої культури відноситься прикладне мистецтво або дизайн (налічує більше 400 видів: кулінарію, косметичку, перукарське мистецтво, флористику, освітлення тощо); «чисте» або «витончене» мистецтво (традиційно виділяють 7 видів: архітектуру, образотворче мистецтво, музику, літературу, танець, театр, кінематограф).

Фізична культура виражається в суб'єктивній (тілесній) формі та задовольняє первинні потреби людини. До складу фізичної культури входить: культура фізичного розвитку (від загальнооздоровчої фізкультури до професійного спорту); рекреаційна культура – підтримка і відновлення здоров'я (медицина, туризм); сексуальна культура – прийняті у суспільстві форми прояву і задоволення сексуальності.

За масштабом розповсюдження культури виділяють **пануючу культуру**, **субкультуру** і **контркультуру**.

Пануюча культура – культура більшості або панівних класів. Це загальні, уніфіковані форми культури, які властиві великим суспільствам, націям або народам

у цілому. Так, спільна історія, умови проживання, особливості побуту призводять до виникнення спільних соціально-психологічних рис народу, які називають менталітетом.

Субкультура –система норм і цінностей, які поширені в межах окремої соціальної спільноти й відрізняють її від інших. Субкультури формуються під впливом таких факторів, як приналежність до класу, етнічне походження, релігія, місце проживання, вік та ін. Так, своя культура є у бізнесменів і бомжів, програмістів і спортсменів, християн і буддистів, городян і фермерів, молодих і людей похилого віку, наркоманів і алкоголіків тощо. Кожна людина може брати участь у багатьох субкультурах одночасно, однак, це не означає, що вона відмовляється від пануючої культури, найчастіше вона лише демонструє незначне відхилення від неї. Але субкультура іноді може набувати форму контркультури.

Контркультура – це субкультура, норми й цінності якої не тільки відрізняються від загальноприйнятих, але й протистоять їм. Контркультура – це форма протесту, виклик існуючій соціальній системі, головна мета носіїв контркультури – обурити суспільство, викликати інтерес до «андеграунду», звернути увагу на певні суспільні проблеми. Прикладом контркультури може виступати культура хіпі, терористів, злочинців.

Контркультури виступають ознакою глибокої кризи культури й незадоволеності частини суспільства (найчастіше молоді) системою цінностей, норм і зразків поведінки, які пропонує культура. Такі моменти частіше або рідше переживає будь-яка культура. Але за допомогою контркультур ці кризи можна перебороти, сприймаючи позитивні елементи, вдосконалюючи відносини між людьми.

Ще за часів розділення розумової та фізичної праці, соціального розшарування суспільства виникли, взаємодіяли і разом з тим зберігали свою специфіку **основні форми культури: висока (елітарна) і народна (фольклорна) культура.**

Елітарну (або високу) культуру – культурні зразки, які створювалися привілейованою частиною суспільства або за її замовленням професійними творцями. Вона, насамперед, включає класичну музику, літературу й образотворче

мистецтво. Як правило, вона на десятиліття випереджає рівень сприйняття пересічної людини. Коло її споживачів складає високоосвічена частина суспільства: критики, літературознавці, завсідники музеїв і виставок, театрали, художники, письменники, музиканти. До її різновидів можна віднести світське мистецтво й салонну музику.

Народна культура створюється анонімними творцями. Її створення і функціонування практично невіддільно від повсякденного і практичного життя.

У найзагальнішому вигляді можна сказати, що з народною культурою в суспільній свідомості співвідноситься безліч понять і об'єктів, у назві яких присутнє слово «народний (-а, -е, -і)»: мистецтво, мудрість, чутки, традиції, перекази, вірування, пісні, танці, прислів'я, майстри, цілителі тощо.

Сьогодні також існує достатньо прикладів народної культури – це пісні (побутові, вуличні, дворові, студентські, туристські, частково так звані бардівські пісні), приспівки, різного роду усні оповідання неказкового характеру: перекази, сучасні байки, усні розповіді, анекдоти, чутки.

Розподіл форм культури на елітарну та народну існував до середини ХХ сторіччя, коли виникла третя форма культури – **масова культура**.

Масова культура створюється професіоналами, проте загальнодоступна, орієнтована на найширшу аудиторію, споживання її продуктів не вимагає спеціальної підготовки.

Виникнення масової культури не випадкове. Основними передумовами цього були:

- процес демократизації (знищення станів);
- індустріалізація і пов'язана з нею урбанізація (збільшується щільність контактів);
- розвиток засобів масової комунікації.

Особливості масової культури:

1. Масова культура має *комерційний характер* – це, у першу чергу, стандартизований товар, призначений для масового ринку, а головним критерієм

якості цього товару виступає комерційний успіх, те, наскільки вигідно його можна продати.

2. Оскільки масова культура *повинна подобатися багатьом*, вона, як правило, буває не дуже високої, «середньої» якості, і спрямована на те, щоб задовольнити не тільки вишукані духовні потреби. Масова культура зазнала значної критики з боку соціологів за те, що вона, на відміну від високої культури пропонує примітивні зразки, меншою мірою збагачує людину духовно, не здатна передати дійсні почуття й тим самим не дозволяє реалізуватися особистості.

3. Однак масова культура, яка дуже часто й справедливо критикується, все ж таки *створює культурну спільність*, що поєднує людей майже у всесвітньому масштабі. Завдяки своїй універсальності масова культура з легкістю долає величезні відстані й культурні кордони. Наприклад, сьогодні продукція Голівуду користується величезною популярністю навіть у тих країнах, де більшість населення ненавидить Америку й бачить у ній головного ворога.

4. Масова культура значною мірою *згладжує культурні різниці*: її споживачами виступають представники всіх верств і груп суспільства. Телевізійні серіали, популярна музика, детективи й дамські романи знаходять своїх прихильників серед заможних і бідних, молоді й людей похилого віку, працюючих і безробітних.

Людина, яка з дитинства виховувалася на ідеях і цінностях своєї спільноти, як правило, схильна оцінювати ці ідеї й цінності як природні й правильні. Цінності, ідеї й норми іншої культури можуть здаватися незрозумілими, дивними й навіть дикими. Тобто люди звичайно дивляться на світ через призму своєї власної культури.

Тенденція оцінювати звичаї, цінності й норми інших культур з позиції стандартів власної культури одержала назву **етноцентризм**. Етноцентризм може бути не тільки етнічним (хоча найчастіше ми зустрічаємося саме із цією формою), але й груповим. Наприклад, коли військові використовують властиві їм норми й цінності для оцінки діяльності цивільних об'єднань або наукових колективів.

Позиція, протилежна етноцентризму, називається культурним релятивізмом. З погляду **культурного релятивізму**, кожна культура – це унікальне явище, тому вона повинна розглядатися тільки на основі прийнятих у ній стандартів. Однак

дотримання принципу культурного релятивізму іноді породжує труднощі й питання. Наприклад, якщо в деяких культурах існує ритуальний канібалізм, чи повинні ми ставитися до цього як до «нормального прояву культурної розмаїтості»? У багатьох сучасних східних суспільствах жінки й дотепер не мають рівних із чоловіками прав. Чи повинні ми відмовитися від негативної оцінки дискримінації жінок лише на основі поваги до чужих традицій? Відповідь на ці питання, на думку багатьох соціологів, полягає в тому, що головне **для науки** взагалі й соціології зокрема – *не оцінка, а розуміння явища*.

Кожен культурний зразок (звичай або норма, цінність або обряд), яким би «диким» він не здавався представникові іншої культури, може бути зрозумілим лише у контексті власної культури. Розуміння сенсу того або іншого звичаю не означає його беззастережного схвалення й прийняття. Якщо ж усе, що здається «неправильним», просто відкидається, розуміння іншої культури стає просто неможливим. Так, багатоженство неможливо оцінити й зрозуміти в традиціях християнства, але іслам і східні традиції дозволяють з'ясувати причини виникнення й сутність цього феномена.

Культурний релятивізм повинен застосовуватися не тільки в процесі наукового аналізу, а й у *повсякденних взаємодіях представників різних культур*. Щеплення культурного релятивізму відбувається складно, він вимагає розуміння незвичних цінностей і норм, відмови від культурних стандартів, яких люди дотримувалися все життя. Але поступово, у міру того як мешканці різних країн всі частіше контактують один з одним, важливість розуміння інших культур значно підвищується. Завдяки міжнародній економіці, поширенню засобів масової комунікації й інформації, процесам міграції, туризму тощо ми спостерігаємо *зближення світових культур, культурний обмін між ними*.

Разом із цим проявляється й протилежна тенденція – *зберігаються значні культурні відмінності*. Цілісність і самобутність культури забезпечується механізмами соціокультурної селекції й соціокультурним імунітетом. Кожна культура в процесі культурного обміну намагається відібрати й зберегти лише ті риси, які відповідають її загальній логіці, менталітету. Для цього культура може

чинити опір чужим для неї елементам. Так, майже всі країни світу запозичили у західного суспільства технології й засоби організації виробництва, але не норми й принципи західної моралі. Подібний опір – це свідок особливої турботи людей про власну культуру, збереження її самобутності й неповторності, оскільки втрата культури неодмінно приведе до розпаду даного суспільства, що завжди характеризується певними традиціями, нормами, моделями поведінки.

4. Культурний шок

Коли вчені говорять про культурний шок як про явище, мова йде про властивих всім людям переживання і відчуття, які вони випробовують при зміні звичних умов життя на нових.

Суть культурного шоку – конфлікт старих і нових культурних норм та орієнтацій; старих, які властиві індивідові як представникові того суспільства, яке він покинув, та нових, які представляють те суспільство, в яке він прибув. Власне кажучи, культурний шок – це конфлікт двох культур на рівні індивідуальної свідомості.

Культурний шок – це відчуття дискомфорту і дезорієнтації, що виникають при зустрічі з новою культурою. Культурний шок є природною відповіддю на абсолютно нову обстановку. Ступінь впливу культурного шоку на людину різний. Нечасто, але зустрічаються ті, хто не може жити в чужій країні.

Важливою складовою культурного шоку є лінгвістичний шок. **Лінгвістичний шок** можна визначити як стан здивування, сміху або збентеження, яке виникає у того, хто при спілкуванні з носієм іноземної мови, чує в іноземній мові мовні елементи, які звучать його рідною мовою дивно, смішно або непристойно.

Фахівцям що вивчають типові проблеми іноземних студентів, також відоме явище під назвою *зворотного культурного шоку*. Це явище пов'язано з тим, що людині необхідно знову адаптуватися до умов рідної країни, які змінилися. Значення, глибина, гострота, а нерідко і хворобливість цього явища перевершують очікування людини, якій це явище незнайоме.

Повертаючись додому, підсвідомо ми чекаємо зустріти вдома все так, як було, і сприймати все оточення вдома тими ж очима. Проте багато що встигло змінитися в

рівні життя, політичному кліматі, у відносинах між родичами і друзями, а також і людина встигла змінитися за час, проведений за кордоном, і багато речей сприймає по-новому.

У науковій літературі виділяють п'ять способів вирішення вже наявного культурного шоку.

Перший спосіб можна умовно назвати *геттоізацією*. Він реалізується в ситуаціях, коли людина прибуває в інше суспільство, але намагається або виявляється вимушеною (через незнання мови, природної боязкості, віросповідання або з яких-небудь інших причин) уникати будь-якого зіткнення з чужою культурою. У цьому випадку вона прагне створити власне культурне середовище – оточення одноплемінників, яким відгороджується від впливу іншокультурного середовища.

Практично в будь-якому крупному західному місті існують більш-менш ізольовані і замкнуті райони, які населені представниками інших культур. Це китайські квартали або цілі чайнатауни, це квартали або райони, де поселяються вихідці з мусульманських країн, індійські квартали тощо.

Другий спосіб вирішення конфлікту культур – *асиміляція*, яка по суті протилежна геттоізації. У разі асиміляції індивід, навпаки, повністю відмовляється від своєї культури і прагне цілком засвоїти необхідний для життя культурний багаж чужої культури. Звичайно, це не завжди вдається. Причиною утруднень виявляється або недостатня пластичність особистості, того, хто намагається асимілюватися, або опір культурного середовища, членом якого він має намір стати. Зрозуміло, для дітей таких емігрантів, включених в іншокультурне середовище з раннього віку, асиміляція не складає проблеми.

Третій спосіб вирішення культурного конфлікту полягає *в культурному обміні і взаємодії*. Для того щоб обмін здійснювався адекватно, тобто приносив користь і збагачував обидві сторони, потрібні доброзичливість і відвертість з обох боків, що на практиці зустрічається, на жаль, надзвичайно рідко, особливо, якщо сторони спочатку нерівні. Проте приклади вдалої культурної взаємодії в історії є: це гугеноти, що бігли до Німеччини з Франції від жахів Варфоломєєвської ночі, осіли там і багато зробили для зближення французької і німецької культур; це німецькі

філософи і учені, що покинули Німеччину після приходу до влади нацистів і зуміли внести вагомий внесок до розвитку науки і філософії в англomовних країнах, істотно змінили їх інтелектуальний клімат і вплинули на розвиток суспільного життя взагалі.

Четвертий спосіб – **часткова асиміляція**, коли індивід жертвує своєю культурою на користь іншokультурного середовища частково, тобто в якійсь одній із сфер життя: на роботі керується нормами і вимогами іншokультурного середовища, а у сім'ї, дозвіллі, релігійній сфері – нормами своєї традиційної культури.

П'ятий спосіб – **колонізація**, нав'язування своєї культури переселенцями корінним мешканцям (як це трапилося при завоюванні Америки).

Таким чином, **культурою** можна назвати явища, властивості, елементи людського життя, які якісно відрізняють людину від природи. Культура вивчається такими науками, як філософія культури, культурологія, етнологія, етнографія, культурна та соціальна антропологія культури, соціологія культури. Специфіка соціології культури міститься в тому, що вона розглядає формування і функціонування культури у зв'язку з іншими соціальними інститутами щодо конкретно-історичної ситуації. Відповідно до соціології, культура – це сукупність норм, цінностей, а також людська діяльність з їх створення, збереження та передачі.

У суспільстві культура виконує ряд функцій, основними з яких є функції адаптації, соціалізації, інтеграції, ідентифікації, соціальної зміни, регулятивна, комунікативна. Будь-яка культура складається із знаків, цінностей, норм, техніки і технологій. Проте навіть у межах одного суспільства можна виділити різні види культури. На підставі її структури виділяють матеріальну культуру, духовну культуру та художню культуру. За масштабом розповсюдження культури виділяють пануючу культуру, субкультуру і контркультуру.

Коли людина потрапляє в іншу культуру, вона відчуває культурний шок – дискомфорт і дезорієнтацію. Після тривалого життя в чужій культурі може виникнути зворотній культурний шок, коли людина повернеться у власну культуру.

ТЕМА 8. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ

1. *Сутність соціально-політичних конфліктів.*
2. *Типи конфліктів.*
3. *Функції конфліктів.*
4. *Врегулювання конфліктів.*

Соціально-політичні науки розглядають конфлікт як явище, яке створює умови для початку соціальних та політичних змін. Питання про природу соціального конфлікту пов'язано з розумінням природи людини, її взаємозв'язку з суспільством і державою. Протиріччя, суперечності, непорозуміння – це недостатні умови для конфлікту; вони перетворюються на конфлікт тоді, коли почнуть взаємодіяти сили, які є їх носіями.

Проблематика соціально-політичного конфлікту має давні традиції в історії політичної думки. Найбільший внесок у його теорії зробили Аристотель, Т. Гоббс, Н. Макіавеллі, Д. Віко, А. Токвіль, К. Маркс, М. Вебер. За всієї різноманітності підходів спільним для них є розуміння політичного конфлікту як постійно діючої форми боротьби за владу в конкретному суспільстві. Проблематика конфліктів є визначальною в тлумаченні соціально-політичних явищ у працях В. Парето, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, Р. Дарендорфа

Соціально-політичний конфлікт (від лат. *conflictus* – “зіткнення”) – це протиборство суб'єктів в їх прагненні реалізувати свої інтереси, цілі, які пов'язані із боротьбою за здобуття статусу, влади, ресурсів, в умовах взаємної протидії.

На думку вчених, узагальнюючим фактором, що спричиняє конфлікти, виступає соціальний інтерес. Психологи розуміють конфлікт як різновид психологічного напруження між двома сторонами. Культурологи розглядають конфлікт як протидію чи протистояння культур. Історики аналізують та описують причини виникнення конкретних конфліктів, форми та особливості їх розвитку та розв'язання (війни, повстання, революції, страйки тощо). У центрі конфліктів найчастіше знаходяться економічні, соціальні, зовнішньо- та внутрішньополітичні, територіальні, мовні, міжконфесійні, міжетнічні та інші проблеми. Саме тому конфлікт одночасно розглядається і як система і, як процес.

Будь-які конфлікти зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами, а саме: нерівністю людей, соціальних і національних спільнот; несумісністю суспільних та індивідуальних цінностей; відмінністю у культурі, типах лідерства; відсутністю достовірної інформації; прагненням завоювати та утримати ресурси впливу, владу тощо.

Під *об'єктом конфлікту* розуміють цінність з приводу якої виникає зіткнення інтересів учасників конфлікту.

Суб'єктами конфліктів виступають індивіди, малі й великі групи, соціальні рухи, економічні і політичні угруповання тощо.

Соціально-політичні конфлікти розрізняються за структурою, складом, формами, масштабом, характером, типом, функціями, джерелом походження, складом учасників, тривалістю, наслідками, засобами подолання.

Різноманітність соціально-політичних конфліктів дозволяє оцінювати їх за різними критеріями, що дозволяють створити багатомірну типологію. Зокрема, виділяються горизонтальні і вертикальні політичні конфлікти.

Горизонтальні конфлікти. Предметом суперечки у горизонтальних конфліктах є розподіл владних повноважень між різними політико-державними сегментами правлячої еліти, протиріччя всередині самих політичних інститутів. Результатом цих конфліктів можуть бути кадрові переміщення в органах влади і управління, корегування політичного курсу, прийняття нових нормативних актів, що збільшують або скорочують об'єм повноважень окремих суб'єктів влади. Більшість конфліктів цього типу зачіпає правові взаємовідносини сторін. Найтиповішими конфліктами цього типу є такі:

- *конфлікти між основними гілками влади.* Принцип розподілу влади закладає потенційну можливість колізій між законодавчою, виконавчою і судовою владою. В демократичних країнах ці конфлікти нормативно регламентовані. Але можливі ситуації переростання конфліктів у більш гостру форму - політичну кризу. Історія країн з нерозвинутими демократичними традиціями знає приклади, коли конфлікт гілок влади розвивається у напрямку їх прямого зіткнення. Наслідком подібних криз є дестабілізація всієї політичної системи;

- *конфлікти всередині інститутів влади.* В тих країнах, де кабінет міністрів формується за участю парламенту і на коаліційній основі, часто виникають урядові кризи. Формування уряду на багатопартійній основі створює велику вірогідність появи непорозумінь з наступною відставкою окремих її членів;

- *конфлікти між партіями і суспільними рухами з різними ідеологічними орієнтаціями;*

- *конфлікти між різними ланками управлінського апарату.*

Вертикальні політичні конфлікти розвиваються по лінії «влада – суспільство». В їх основі лежить різний доступ соціальних груп до управління, різні можливості впливу на прийняття рішень. Влада як предмет конфлікту виступає засобом доступу цих груп до економічних і соціальних благ. Тому не випадково, що економічна боротьба окремих соціальних груп має тенденцію переростання у політичні акції протесту з вимогою відставки уряду чи зміни його курсу.

Виділяють кілька підвидів вертикальних конфліктів:

- *статусно-рольові конфлікти.* Їх джерелом є нерівність політичних статусів, нерівний об'єм політичних і громадянських прав, дискримінація за ознакою раси, етносу, статі, віросповідання. Ці конфлікти можуть підживлюватися відчуттям якою-небудь групою відсутності соціального визнання і влади. Прикладом цього можуть бути етнічні конфлікти, предметом яких є питання підвищення автономії чи політичного суверенітету якогось народу. Нереалізованістю статусних очікувань можна пояснити також підтримку радянською інтелігенцією у 80-х рр. XX ст. опозиційного до КПРС руху. До цього часу спостерігається невідповідність між її соціально-культурним статусом, з одного боку, і матеріальним становищем, а також обмеженістю політичних і громадських свобод - з іншого, що лишилися Україні у спадок від попереднього режиму. Статусно-рольові конфлікти також часто виникають між різними рівнями влади. Так, конфлікти між центральною і регіональною владою викликані бажанням останньої набути більше суверенітету;

- *режимні конфлікти,* які переслідують мету зміни політичного ладу або радикальної зміни політичного курсу. Неефективність політики, що проводиться, може призвести до повної втрати населенням довіри до влади. Наприклад,

наприкінці 80-х рр. XX ст. проявом конфлікту між суспільством і владою став рух за відміну шостої статті Конституції СРСР, яка приписувала КПРС статус керівної сили суспільства. Конституційним способом вирішення подібних конфліктів є голосування за кандидатів від опозиції на наступних виборах. В такій формі може бути виражений протест і бажання населення радикальної зміни політичного й економічного курсу.

Всі вертикальні конфлікти виникають як результат соціального порівняння. Група може порівнювати своє становище з кращою позицією у минулому чи з рівнем вищої статусної групи, або з очікуванням високого статусу у майбутньому. Не кращі для неї порівняння породжують почуття невдоволення і фрустрацію. В першій половині 90-х років напруга, що була притаманна для українського суспільства, була пов'язана з тим, що фрустрація набула масового характеру. Вона стала психологічною реакцією на надмірне завищення очікувань: на початку реформ суспільство сподівалося на можливість надто швидкого переходу до модернізованої економічної та політичної системи.

Резонуючи і накладаючись один на другий, конфлікти виявляють себе у формі політичної кризи. Можна говорити як про кризи окремих інститутів влади, так і про режимні кризи, які проявляються у розриві між правлячою елітою і суспільством, у втраті владою легітимності державного правління, в різкій активізації опозиційних сил. Ці кризи супроводжуються масовими акціями громадянської непокори, мітингами і демонстраціями, або проявляються у формі масових стихійних виступів і революцій, спрямованих на зміну існуючої політичної системи.

До структури конфлікту входять наступні елементи: умови виникнення і характер конфлікту; учасники конфлікту; уявлення про дану конфліктну ситуацію, що склалося у її учасників, а також у третьої сторони (нейтральних, незацікавлених суб'єктів); уявлення про опонента (його мету, цінності); уявлення кожного учасника про те, як інший сприймає його; зміст дії учасників конфлікту щодо досягнення своїх цілей; засоби, які використовуються конфліктуючими сторонами для створення чи вирішення конфліктної ситуації; характер і просторово-часові параметри конфлікту; наслідки і результати.

За складом конфліктуючих сторін виділяють:

1. *міжособистісні та групові* – це зіткнення інтересів двох людей або між особою і групою;
2. *конфлікти між великими соціальними групами* можуть відбуватися між різними за розмірами, складом групами. Найчастіше їх породжують незадоволена потреба, соціальна нерівність, різний ступінь участі у владі, невідповідність інтересів та цілей;
3. *міждержавні конфлікти* – це боротьба за політичний вплив у суспільстві на міжнародній арені. Їх основу становить зіткнення національно-державних інтересів, суб'єктами виступають держави чи коаліції;
4. *внутрішньополітичні* конфлікти відбуваються між політичними силами, інститутами, гілками влади, за лідерство у державі, партії, русі.

Аналізуючи особливості перебігу, реалізації конфліктів, визначають *прості* та *складні форми* соціально-політичних конфліктів. До простих відносять бойкот, саботаж, переслідування, вербальна та фізична агресія. До складних – суспільний протест, бунт соціальна революція, війна, терористичні дії.

За типологією поділяють на *конфлікти цінностей, інтересів та ідентифікацій*.

Конфлікт цінностей, зокрема, постає як зіткнення полярних цінностей, ідеологій, розбіжності між якими виступають основними передумовами конфлікту (бідні-заможні, ліві – праві).

Конфлікт інтересів пов'язаний з зіткненням соціальних, політичних та економічних інтересів, які призводять до конфлікту між владною правлячою верхівкою та широкими верствами населення.

Конфлікт ідентифікації простежується тоді, коли вирішується питання щодо визначення соціального статусу або громадянства індивіда. Сутність конфлікту полягає в тому, що з руйнуванням старих стратифікаційних механізмів в соціально-політичному просторі транзитивного суспільства, більшість індивідів переживають кризу соціальної ідентифікації і самоідентифікації.

Масштабні конфліктні ситуації свідчать про наявність у суспільстві дезорганізуючих процесів, які виступають одними з головних причин соціально-

політичних конфліктів. Під дезорганізацією розуміють стан суспільства, що характеризується виходом економічних (інфляція), соціальних (поглиблення нерівності між різними соціальними стратами), політичних (криза влади, військові конфлікти) процесів за межі існуючих у суспільстві норм, які погрожують встановленим правилам та нормам суспільства. Отже, назрівання та розгортання конфлікту відображає кульмінаційний етап боротьби реальних протилежностей. Розв'язання конфлікту веде до руйнування старої системи з одночасним виникненням нової якості.

За своїм характером соціально-політичні конфлікти поділяють на *антагоністичні (непримиренні) та неантагоністичні (примиренні)*.

Антагоністичні конфлікти характеризуються непримиренністю: кожна із конфліктуючих сторін прагне здобути перевагу, що, як правило, заводить обидві сторони в глухий кут. *Неантагоністичні конфлікти* не носять діаметрально протилежного характеру: при обговоренні тієї чи іншої проблеми допускається різне її розуміння, простежуються різні способи її вирішення.

Існує дві форми перебігу конфліктів: *відкрита* – відверте, прозоре протистояння, з використанням різних форм та методів боротьби, та *закрита, або латентна*, коли має місце невидима, таємна боротьба задля досягнення бажаного результату.

Поняття «соціально-політичний конфлікт» використовується також коли трапляються великомасштабні зіткнення всередині держав (громадянська війна, страйки), та між державами (війни, партизанські рухи).

Окрім конституційного та правового шляху вирішення соціально-політичних конфліктів, існують і інші форми виходу із кризових ситуацій, які інколи набувають своїх крайніх стадій і перетворюються у соціально-політичні небезпеки.

Війна – це збройна боротьба між державами (їх коаліціями) або соціальними, етнічними та іншими спільнотами; у переносному розумінні слова – крайня ступінь політичної боротьби, ворожих відносин між певними політичними силами.

Найбільша кількість жертв через політичні причини є наслідком війни. Так, за час другої світової війни в СРСР (1941-1945) загинуло близько 55 млн. осіб, було

повністю знищено 1710 міст та 70 тисяч селищ. Під час в'єтнамської війни в 1960-ті роки було вбито близько 7 млн. місцевих мешканців і 57 тисяч американців. Окрім загибелі людей і великих руйнувань, військові дії завдають величезних збитків навколишньому середовищу.

У XX ст. військові дії проводились доволі активно. За приблизними даними, з часу закінчення Другої світової війни в локальних військових конфліктах загинуло 22-25 мільйонів осіб.

Тероризм (від лат. terror – страх, залякування) – це форма політичного екстремізму, застосування найжорстокіших методів насилля, включаючи фізичне знищення людей, для досягнення певних цілей; антигуманний спосіб вирішення політичних проблем в умовах протиборства, зіткнення інтересів різних політичних сил. Тероризм здійснюється окремими особами, групами, що виражають інтереси певних політичних рухів або представляють країну, де тероризм піднесений до рангу державної політики. Також він може застосовуватись і як засіб задоволення амбіцій окремими політичними діячами, і як знаряддя досягнення своїх цілей мафіозними структурами, кримінальним світом.

Існує три основних види тероризму: політичний, релігійний та кримінальний. Найбільш поширеним у світі терористичними актами є:

- напади на державні або промислові об'єкти, які призводять до матеріальних збитків, а також є ефективним засобом залякування та демонстрації сили;
- захоплення державних установ або посольств (супроводжується захоплення заручників, що викликає серйозний громадський резонанс);
- захоплення літаків або інших транспортних засобів (політична мотивація – звільнення з тюрми товаришів по партії; кримінальна мотивація – вимога викупу);
- насильницькі дії проти особистості жертви (для залякування або в пропагандистських цілях);
- викрадення (з метою політичного шантажу для досягнення політичних поступок або звільнення в'язнів; форма самофінансування);

- політичні вбивства (один з найбільш радикальних засобів ведення терористичної боротьби; вбивства, в розумінні терористів, повинні звільнити народ від тиранів);
- вибухи або масові вбивства (розраховані на психологічний ефект, страх та невпевненість людей).

Глобальна злочинність – ще одна гостра соціальна проблема сучасності. Кількість зареєстрованих у світі злочинів у середньому зростає на 5% щороку. Але останнім часом особливо швидко зростає частка тих, що належать до категорії тяжких (убивства, насильства тощо). В умовах економічної кризи, нерівномірності суспільного розвитку, різкого спаду рівня життя, значних прогалин у законодавстві та інших негативних чинників збільшується кількість злочинів.

Досить часто після завершення конфлікту виникає ще один етап — **постконфліктний синдром**, який характеризується напруженням у відносинах сторін, які щойно конфліктували. Постконфліктний синдром у разі загострення може започаткувати новий конфлікт.

Соціально-політичний конфлікт в суспільстві виконує наступні функції.

Сигнальна – вказує на необхідність серйозних змін в суспільстві.

Інформаційна – наявність інформації стосовно співвідношення силового, економічного, політичного, правового потенціалу між групами впливу у суспільстві.

Диференціююча пов'язана з процесом руйнування старих соціальних, політичних структур та визначенням нових форм взаємозв'язку.

Інтеграційна вивчає, яким чином у процесі протистояння зростає консолідація групи, суспільства, підвищується ступінь групової ідентифікації.

Динамічна – примушує рухатися вперед, розвивати та модернізувати соціально-політичну систему.

Зазначимо, що будь-який конфлікт виконує як *позитивні (конструктивні)*, так і *негативні (деструктивні)* функції.

Базуючись на ідеях німецького вченого М. Вебера стосовно того, що соціальну стратифікацію в суспільстві породжує нерівномірний і лімітований розподіл таких соціальних ресурсів, як власність, влада та престиж, сучасні конфліктологи

розглядають чотири головні витoki конфліктів. Це багатство, влада, престиж, гідність.

Володіння конкретним *багатством* у вигляді грошей, капіталу, власності, цінних паперів надає людині відчуття власної виключності. Але отримати багатство непросто, тому, що економічних ресурсів в суспільстві завжди менше, ніж бажаючих ними володіти.

Головне питання в соціально-політичних конфліктах – це хто і як розпоряджається ресурсами. Суб'єкти, які мають *владу*, повинні постійно бути привабливими в очах суспільної думки, доводити, що інші структури не гідні перебувати у владі. У свою чергу, позбавлені влади прагнуть реваншу, перерозподілу владних повноважень на свою користь.

Влада і багатство акумулюються в *престижі*, який завжди пов'язаний з популярністю, авторитетом, легітимністю індивіда, його можливістю впливати на прийняття рішень.

У боротьбі за багатством, владою, престижем особистості не варто забувати про межі свого вибору, про людську *гідність*. Людина без гідності не може розраховувати на отримання престижу в очах людей і, як наслідок, ставляться під сумнів її можливості щодо утримання багатства та влади.

Конфліктологи виділяють чотири етапи конфлікту: передконфліктна ситуація, початок конфлікту і сам конфлікт, розв'язання конфлікту, післяконфліктна ситуація.

Для врегулювання соціально-політичних конфліктів необхідні наступні умови.

По-перше, наявність ціннісних передумов. Кожна з конфліктних сторін повинна визнати наявність конфліктної ситуації і право опонентів на існування. По-друге, деякий ступінь організованості сторін: чим краще вони організовані, тим легше досягти домовленостей і добитися виконання умов договору. По-третє, конфліктуючі сторони повинні узгодити певні правила гри та нормативне регулювання, за дотриманням яких можливий переговорний процес. По-четверте, готовність сторін до взаємних поступок та консенсусу.

Соціально-політичні конфлікти розглядаються як засіб саморегулювання стабільності суспільства. З одного боку, вони є дестабілізуючим явищем, а з іншого,

– сприяють чіткому усвідомленню та формуванню групових інтересів, гасел тощо. Конфлікти дають можливість природним шляхом підтримувати динаміку суспільно-політичного життя, що призводить до поновлення і модернізації всіх інститутів суспільства.